

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ШЕВЧУК АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК: 94(477)«179/183»:342.56

**Судова влада та суспільство Правобережної України
наприкінці XVIII – першій третині XIX ст.**

07.00.01 – Історія України

РЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ–2022

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Офіційні опоненти: Бармак Микола Валентинович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Дегтярьов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри історії Сумського державного університету;

Філінюк Анатолій Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Захист відбудеться «23» грудня 2022 р. о 12.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

Гуржій О. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Будь-яке суспільство, культивуючи засновані на приватній власності відносини, потребує стабільності й захищеності, гарантованих судовою владою з власними інституціями, законодавчими нормами й кадровим апаратом. Основне призначення судової гілки влади – захист людей та їхніх прав. Історичний досвід формування правової свідомості в широкого загалу людності, який був притаманний Речі Посполитій і який засвоїла шляхта Правобережжя, викликав зацікавлення владних кіл Російської імперії. Потреби шляхти з'ясовувати конфліктні ситуації, захищати приватну власність й особисту честь спонукали її до створення відповідної системи судочинства. Водночас у Російській державі перевагу надавали виконавчій, а не судовій владі. Співіснування двох судочинств – річпосполитського та російського – було нетривалим й увінчалось перемогою самодержавної традиції.

Функціонування судової влади мотивувало політичні кола Російської імперії зацікавлено ставитися до правової культури людності інкорпорованих територій, беручи до уваги досягнення регіональних еліт у цій сфері. Тим більше, що сама імперія прагнула розбудовувати власне судочинство згідно із законодавчими європейськими нормами, котрі поставали на відновлюваному римському праві. Історичні практики забезпечення незалежності судової влади, як і негативні наслідки її підпорядкування адміністрації, можуть бути враховані в процесі реформування судочинства в сучасній Україні.

Наукова проблема інкорпорації правобережних територій у складі Російської імперії потребує модерних досліджень. І мова не лише про механізми реалізації імперської політики, а про збереження річпосполитського судочинства, яке верховна влада використала як засіб подолання спротиву місцевих еліт. У Речі Посполитій судова влада була елітарною. У Російській імперії конструйована система мала забезпечувати правосуддя для всіх категорій вільного населення, в окремих випадках навіть для поміщицьких селян. Російські суди були підпорядковані державним інтересам, регламентуючи, контролюючи та забезпечуючи лояльність привілейованих станів. В умовах російської військової присутності на набутих землях суперництво неодмінно мало закінчитися перемогою імперського судочинства. Гнучкість верховної влади для утвердження себе в складному соціоетнічному регіоні потребувала підтримки місцевого шляхетства, що досягалося переглядом місця й ролі судових структур.

Питання історії судочинства, яке посідало поважне місце в житті суспільства Правобережної України (адже тривалий час воно перебувало в іншому – річпосполитському – правовому полі, якому довелося переходити на російські імперські норми), належать сьогодні до недостатньо з'ясованих, а подекуди й зовсім не вивчених наукових проблем. Відсутні дослідження як щодо загальної ролі судочинства правобережних губерній у політиці Російської

імперії, так і з питань, тісно з ним пов'язаних: форми судів, їхня юрисдикція, повноваження суддів, забезпечення їхньої діяльності законодавчими нормами, взаємовідносини судів, держави, суспільства й усього того, що ми вкладаємо в зміст поняття «судова гілка влади». Вітчизняна наука потребує досліджень із використанням широкої архівної бази, передусім коли йдеться про роль судової влади в легітимізації російської присутності на Правобережжі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

Набутий досвід організації судової влади, співіснування регіональних корпорацій з імперськими інституціями викликає нині підвищений інтерес як істориків, так і суспільства. Дослідження судових структур і процесу судочинства дасть змогу зрозуміти широкий контекст вибудови стосунків держави з людиною, механізми компромісу верховної влади, місцевих адміністраторів із локальними елітами та простолюдом, ставлення населення до судів та їх використання для захисту й відстоювання власних інтересів. Ці проблеми не втратили актуальності й сьогодні, свідченням чого є гостра криза судової системи в Україні та прагнення громадян до розбудови її вдосконаленої версії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах планових наукових тем: відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління» (номер державної реєстрації 0113U07386), кафедри історії України «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в кінці XVIII – на початку XXI ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, націо- і державотворчі аспекти» (номер державної реєстрації 0111U008523) і кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства «Історичний розвиток України в зарубіжній та вітчизняній історіографії» (номер державної реєстрації 0120U100468) Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Метою дослідження є висвітлення ролі й місця судової гілки влади в житті правобережної спільноти, яка створила цілісну судову мережу та, спираючись на Литовський статут, з'ясувала спірні питання власності, залагоджувала соціальні конфлікти, установлювала порядок співжиття в регіоні, примиривши на певний час шляхетство з російським пануванням. З огляду на значення для суспільства кримінального та цивільного судочинства увагу зосереджено на практичній діяльності судових інстанцій із визначенням їхніх повноважень.

Для досягнення цієї мети окреслимо такі дослідницькі завдання:

- проаналізувати історіографію й визначити стан наукового опрацювання проблеми;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження та з'ясувати її інформативне наповнення;

- установити ключові поняття теми й методологічні підходи до її з'ясування;

- простежити річпосполитське судочинство й мережу судових органів, з якими правобережна шляхта ввійшла до складу Російської імперії;

- з'ясувати особливості катерининської судової мережі на правобережних територіях;

- дослідити процес відновлення, згідно з прагненнями місцевої шляхти, повітових судів та їх юрисдикцію;

- порівняти врегулювання земельних відносин у Речі Посполитій та в Російській імперії, аби з'ясувати причини відновлення підкоморських судів і створення межових установ на Поділлі;

- проаналізувати розвиток міських судових структур на їх відповідність до запитів містян із поділом «християни – юдеї»;

- з'ясувати механізми досягнення соціальної стабільності через юрисдикцію губернських головних судів, Волинського надвірного суду та інституту фіскалів;

- охарактеризувати кадровий склад, умови служби в судових установах і представити соціальний портрет судового службовця;

- установити значення для суспільства інституту адвокатури;

- простежити судовий процес з'ясування майнових справ повітовими судами, магістратами й цивільними департаментами губернських головних судів;

- проаналізувати врегулювання підкоморськими та межовими судами земельних відносин;

- розкрити практики кримінального судочинства;

- охарактеризувати справи про зловживання чиновників і посадовців.

Об'єктом висвітлення є функціонування судової гілки влади у врегулюванні приватновласницьких прав суспільства Правобережної України в складі Російської імперії.

Предметом дослідження визначено умови співіснування річпосполитського та російського судочинства, повноваження судових установ, кадровий склад і судово-процедурні практики.

Хронологічні межі теми окреслені кінцем XVIII – першою третиною XIX ст. Нижній часовий рубіж розпочався з другого поділу Речі Посполитої, після якого Російська імперія запроваджувала на Правобережжі судові органи імперського взірця. Для історичного порівняння здійснено екскурс до часів перебування регіону в складі Речі Посполитої. Вибір верхньої межі зумовлений Листопадовим польським повстанням 1830 р., після придушення якого російська держава впровадила карне переслідування повстанців і розпочала ліквідацію річпосполитської судової системи. Оскільки межова система на Поділлі проіснувала до 1840 р., аналіз її діяльності продовжено до цього часу.

Територіальні межі окреслені трьома правобережними губерніями – Київською, Волинською та Подільською, кожна з яких поділялася на

дванадцять повітів. Для порівняння й аналізу судочинства залучено приклади з діяльності судових установ внутрішніх і західних губерній Російської імперії.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, системності, науковості, комплексного підходу, прагненні до об'єктивності. Таке поєднання дало змогу зосередитися на основах конструювання річпосполитського та російського імперського правосуддя, з'ясувати підходи до формування кадрового складу судових установ і вникнути в судово-процедурні практики розгляду цивільних та кримінальних проваджень. Для реалізації поставлених завдань було поєднано загальнонаукові (аналізу, синтезу, узагальнення, аналогії, систематизації й логіки історичних подій), інституційний, контент-аналізу та спеціально-історичні (просопографічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний) методи. Останні використано для аналізу соціоетнічного, освітнього, професійного, вікового складу посадовців і чиновників судових установ. Ретроспективний та компаративістський методи дали змогу зіставити функціонування судових установ регіону з річпосполитськими і внутрішніми губерніями Російської імперії. Комплексне використання різних методів сприяло оптимальному застосуванню джерел та історіографічного доробку попередників для якнайширшого розкриття теми.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному вивченні судової гілки влади Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. у її взаємозв'язку з суспільством і державою.

Уперше:

- ✓ здійснено порівняння юрисдикцій та кадрового складу річпосполитських, російських (катерининських) і правобережних судових структур кінця XVIII – першої третини XIX ст.;
- ✓ показано пошук шляхів імперського конструювання судової системи для містян;
- ✓ підсумовано хід відновлення верховною владою елементів річпосполитського права в діяльності повітових і підкоморських судів;
- ✓ з'ясовано встановлення державного нагляду за судами першої інстанції за допомогою ревізійно-апеляційних губернських головних судів, Волинського надвірного суду (1798–1801 рр.) та фіскалів (1799 р.);
- ✓ проаналізовано кадровий склад повітових, підкоморських, межових судів, губернських головних і Подільського межового судів та Волинського надвірного суду й представлено соціальний портрет чиновника судового відомства;
- ✓ виокремлено шляхи формування корпусу канцелярських службовців судових установ;
- ✓ показано взаємовпливи державного дисциплінування й запитів соціуму на судово-процедурні практики.

Уточнено:

- ✓ процес створення та юрисдикцію межових судів Подільської губернії;

- ✓ кадрове наповнення магістратів і ратуш;
- ✓ порядок комплектації й повноваження адвокатів.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення та висновки роботи, які базуються на фактичному матеріалі, доповнюють наявний теоретичний доробок із регіональної історії й історії держави і права України. Факти, відомості, статистичні дані, положення та висновки можуть бути використані під час написання конкретно-проблемних, узагальнювальних праць з історичних і правових дисциплін, у процесі підготовки лекцій та практичних занять, курсових і дипломних робіт, спецкурсів з історії України й Росії кінця XVIII – першої третини XIX ст., юридичної науки, історії державних установ, соціальної історії; у дослідницькій та краєзнавчій роботі.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота – результат багаторічних пошуків автора з історії судової влади та суспільства Правобережної України. Основні теоретичні положення, висновки, викладені в ній, належать авторові. Публікації за темою дисертації є одноосібними.

Апробація матеріалів дисертації здійснена шляхом оприлюднення її основних положень і висновків на таких міжнародних та всеукраїнських конференціях, як: IV–VII, X Волинських міжнародних історико-краєзнавчих конференціях (ЖДУ імені Івана Франка, м. Житомир, 2011–2014, 2018 рр.); Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Бердичівська земля як феномен європейської культури та мистецтва» (НСКУ, м. Бердичів, 21–22 травня 2019 р.); Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції до 100-річчя Української революції (ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 26–27 вересня 2019 р.); Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Житомиру – 1135» (НСКУ, м. Житомир, 27–28 вересня 2019 р.); Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Музейна справа на Житомирщині: історія та сучасність» (НСКУ, м. Житомир, 8–9 жовтня 2020 р.); Міжнародній науковій конференції «Вісімнадцяте століття: українська і глобальна перспектива» (УКУ, м. Львів, 23–25 червня 2021 р.); V Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (СумДПУ імені А. С. Макаренка, м. Суми, 11–12 листопада 2021 р.) та інших.

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено в 35 публікаціях, із яких 1 – монографія, 21 стаття опублікована у фахових виданнях України (серед них 3 – у виданнях, що індексуються у Web of Science); 2 – додатково відображають результати дисертації (із-поміж них 1 – у зарубіжних виданнях); 12 – засвідчують апробацію матеріалів дослідження.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, вступу, чотирьох розділів із 19 підрозділами, висновків, списку використаних джерел і літератури (765 позицій), додатків. Виклад основного матеріалу вміщений на 404 с., загальний обсяг праці – 535 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету й завдання, об'єкт і предмет, окреслено хронологічні та територіальні межі, визначено наукову новизну, охарактеризовано практичне значення, відображені особистий внесок і відомості про апробацію отриманих результатів, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» проаналізовано зарубіжну та українську історіографію судочинства, охарактеризовано джерельну базу, визначено ключові поняття теми й методологічні підходи до її з'ясування.

У підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми» висвітлено основні здобутки зарубіжної та вітчизняної історіографії. Судову владу в російській державі та набутих імперією регіонах досліджувало чимало вчених, тому доцільно виділити етапи, які вже стали традиційними (1) дорадянський; 2) радянський, 3) пострадянський) і в їхніх межах розглянути основні проблемні питання.

Найбільш вивченою є система запропонованих Катериною II станових, позастанових і спеціальних судів, до якої зверталосся не одне покоління істориків та правознавців. Історики й фахівці з історії права першого етапу звертали увагу передусім на теоретичні положення процесу створення та функціонування станової судової системи згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. (К. Кавелін і Ф. Дмитрієв). Запровадження судової реформи 1864 р. спонукало істориків розібратися з попередніми судами, вивчити їхні практики та виявити вади, щоб вони не повторилися в нових статутах. Високо оцінювали заходи імператриці у сфері судочинства й прагнення відділити судову владу від адміністративної, а цивільний суд від кримінального (О. Градовський); з'ясовували вади станового судочинства (Г. Джаншиєв та Й. Гессен); критикували повноваження губернатора, який впливав на вибори суддівського корпусу (І. Беляєв) і мав надмірний вплив у судовій сфері (І. Блінов); зауважували про невідокремленість адміністрації від суду, тяганину, повільність і свавілля суддів (Д. Самоквасов). Важлива роль у дослідженні історії управління містами належить І. Дитятину, який акцентував увагу передусім на судових функціях магістратів і ратуш та засуджував політику Павла I, який не довіряв виборним посадовцям від містян. О. Лаппо-Данилевський проаналізував професійний рівень чиновників. П. Жукович досліджував організацію та розвиток систем управління й суду в західних губерніях після першого поділу Речі Посполитої, наголошуючи на факті апробації положень «Учреждений...» на інкорпорованих територіях. С. Корф поділив суддів і засідателів на дві категорії: тих, котрі намагалися працювати добросовісно та більше не переобиралися, і тих, які використовували свої посади для збагачення, а тому неодноразово були

переобраними. Найбільш ґрунтовну характеристику процесу підготовки, проведення та наслідків реформи 1775 р. подав В. Григор'єв, який уважав, що Катерина II не мала намірів створити станове самоврядування на західноєвропейський зразок, а фактично її установи були продовженням московського «государева тягла». У присвяченому Павлу I дослідженні М. Ключков визначає як шкідливе запровадження губернських установ у приєднаних від Речі Посполитої «областях», населення яких користувалося власним судочинством.

Радянські дослідники не могли уникнути «класових оцінок», які спонукали їх оцінювати судову систему передусім із негативного боку. Спонукальною причиною проведення реформи 1775 р. вважали повстання О. Пугачова (Ю. Готьє і М. Єрошкін), а самі «Учреждения...» зміцнили державний апарат на місцях, тому піднесли значення дворянства в місцевому управлінні та суді (М. Єрошкін). А. Дубровіна також зауважила «класову суть» системи судових органів «дворянсько-поміщицької держави». І. Ємельянова негативно оцінювала діяльність Сенату в системі судових органів та вказувала на процвітання хабарництва, шахрайства, усілякого роду зловживання. М. Павлова-Сільванська зробила висновок, що збереження та зміцнення станових привілеїв було здійснено для консервації створюваної системи державного управління. П. Щербина, характеризуючи судову систему Правобережної України XVI–XVIII ст., указував на її становість і можливість розглядати одні й ті самі справи різними судами, партикуляризм права, панування шляхти у судах. Реформу 1775 р. він звів до посилення фіскальної й каральної політики держави. Основна вада – становість судів, нерівність людей перед законом та вжиття до представників різних станів неоднакового покарання. Оцінюючи діяльність судів до реформи 1864 р., Н. Єфремова вказала на відсутність єдиної державної судової системи та засилля станових судів, останні фактично були додатками до адміністрації. М. Коротких зупинявся на вадах «інквізиційного» судочинства. Дещо осібно в цьому ряду перебувають висновки О. Чистякова, який намагався максимально уникати засуджувальних тверджень щодо реформи 1775 р.

Зміни пострадянського періоду дали змогу по-науковому, з прагненням до об'єктивності та неупередженості вивчати становище в судовій системі кінця XVIII – першої третини XIX ст. О. Омельченко та Н. Єфремова наполягають на розділенні судів та адміністрації. О. Морякова досліджувала систему судочинства під час правління Миколи I й зробила висновки про підпорядкування судів адміністрації, про велику кількість судових інстанцій та спеціальних судів, про низьке матеріальне забезпечення суддів і засідателів, непрофесіоналізм кадрового складу, недоцільність виборів у станових судах. Д. Раскін уважав, що в Російській імперії склалася досить дієва й не позбавлена певної стрункості мережа вищих, центральних і місцевих установ, зокрема й у судовій гілці влади, які замикалися на самодержцеві та спиралися на розвинуту й досить самостійну бюрократію. Б. Миронов, заглиблюючись у проблему

судової влади та судочинства, відзначає важливість і тривалість змін за правління Катерини II, котра спробувала ліквідувати залежність судів від адміністрації, безліч інстанцій, змішання цивільних і кримінальних справ, заплутаність діловодства. Висловлено переконання, що дореформене слідство діяло неефективно, суд працював повільно, але, судячи з невеликої кількості опротестованих вироків, досить справедливо. О. Каменський стверджує, що імператриця від початку правління розуміла необхідність конструювання судової системи та малоімовірність успіху без ретельної підготовки кадрів професійних юристів. Мати незалежний суд у той час було неможливо через відсутність підготовлених кадрів, а саму реформу варто трактувати першим кроком у творенні судової системи, заснованої на досягненнях правової думки Заходу та одночасно пристосованої до соціально-політичних реалій Росії. Створювалася ілюзія, ніби місцеве управління перебувало в руках дворянства, але станові органи були, по суті, частиною державного бюрократичного апарату. Теоретичні аспекти судової реформи докладно проаналізувала Т. Мігунова та визначила, що на повітовому рівні імператриця спробувала пом'якшити жорсткі станові перегородки, а на губернському – протиставила станові суди безстановим через створення цивільної та кримінальної палат, а також совісного суду. Аналіз змін у судовій владі дав змогу Є. Алексєєвій запропонувати висновок, що «Учреждения...» свідчили про спробу перебудувати російську дійсність на західноєвропейський зразок.

Питання функціонування судової системи потрапляли в поле зору й інших дослідників. Вдало з'ясовано роль і місце совісних судів в українському суспільстві наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. у монографії В. Шандри. Констатовано, що суддівський корпус, формуючись під час виборів дворянською корпорацією, міщанською та селянською громадами, складався з поважних місцевих діячів. О. Карліна, характеризуючи повноваження та склад магістратів повітових міст Волинської губернії першої половини XIX ст., з'ясовує процес формування й функціонування установ, їхні судові та адміністративні функції, кадровий склад і соціальний портрет посадовців та чиновників. Л. Писарькова позитивним вважає збільшення кількості установ, розділення управління за галузями та залучення виборних від станів. Аналізуючи кардинальні зміни часів Павла I, авторка робить висновок, що судова система втратила становий і значною мірою виборний характер. Багато дослідників зосередилися на кадровому складі судових установ внутрішніх губерній, вивчаючи їхнє походження: В. Воропанов (уральські та західносибірські губернії), В. Дятлов (Пензенська й Саратовська губернії), Р. Мінігалєєв (Оренбурзька губернія), Р. Саражина (Західний Сибір).

Правління Катерини II та функціонування судової влади наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. викликає жваве зацікавлення західноєвропейських істориків. Охарактеризувавши основні складові судових змін, І. де Мадаріага стверджує, що найбільшу проблему тогочасної Росії становив брак кваліфікованих кадрів. Саме тому імператриця намагалася

залучити до адміністрації найздібніших. Р. Вортман проаналізував розвиток уявлень про право, законність і правосуддя в Росії XVIII–XIX ст. Він узагальнив, що в першій половині XIX ст. негативне становище інституцій судової влади пов'язане з недостатнім фінансуванням та браком кадрів. Сам суд був пристосований до захисту інтересів еліти, а судові посади – пожалуваннями дворянству в основному за військову службу. Генерал-губернатори та губернатори безперешкодно втручалися в роботу судів і ні в що не ставили їхні рішення. Е. Аннерс переконаний, що процес був «інквізиційним», звинувачений не отримував права на захист. Крім цього, організація суду була досить безладною, судді боялися адміністрації, адже губернатор мав велику владу над судом. Досліджуючи проблеми забезпечення державою правосуддя, Дж. Бербенк стверджує, що інкорпорація місцевих «звичаїв» в імперське законодавство була своєрідною угодою: імперія підтримувала місцеві суди в обмін на сплату населенням податків. Історіографічний огляд не був би повним без праць польських дослідників у галузі права. Насамперед потрібно звернутися до вже класичної студії правників Ю. Бардаха (Bardach), Б. Леснодорського (Lesnodorski) та М. Петшака (Pietrczak). Окрім загальної характеристики судових установ, значне місце відведено судовому процесу та важливим є твердження про вплив на вибір покарання станового походження злочинця й постраждалого. І. Левандовська-Малець (Lewandowska-Malec) звертає увагу, що в Речі Посполитій усі органи влади, включно з монархом, були підпорядковані закону. Вивчаючи патримоніальну (у вітчизняній історіографії вживається термін «доменіальна») систему судочинства в Пруссії 1740–1849 рр., П. Гут (Gut) зазначає, що в Польщі ці суди були практично поза контролем держави. Для нас праці цього вченого важливі з двох причин: Російська імперія Катерини II і Пруссія Фрідріха II розвивалися в одному напрямі, проводячи реформи «освіченого абсолютизму»; з іншого боку – дають змогу порівняти організацію судової влади в той самий час у сусідніх державах, які з'ясували для себе подібні проблеми, зокрема й на інкорпорованих територіях. А. Коробович (Korobowicz) пов'язував радикальні зміни в судоустрої з початком правління Павла I, який відновив річпосполитську судову систему. Дослідник переконаний, що Листопадове польське повстання 1830. прискорило рішення про повну організаційну та правову уніфікацію західних губерній з рештою територій Російської імперії.

Водночас варто проаналізувати праці авторів, які хоча спеціально й не вивчали судову владу, але під час з'ясування питань інкорпорації Правобережжя в складі Російської імперії відзначали її важливу роль. У напрацюваннях М. Долбілова, Л. Горизонтова, А. Каппелера, Т. Снайдера зазначено, що імперська політика в західних губерніях відрізнялася гнучкістю, спробами пошуку *modus vivendi* верховної влади з місцевою елітою. Е. Таден і М. Таден зазначають, що Павло I та Олександр I удосконалювали шляхи інкорпорування. Вони зробили ставку на вірність Росії магнатів і маєтної шляхти, які отримали доступ до чорноморської торгівлі збіжжям. Економічний

чинник був вагомою причиною для заможних поляків використати набуті політичні, адміністративні й інші соціальні навички для реформування російського суспільства XIX ст. Американські дослідники вважали інкорпоровані регіони лабораторіями реформ і стверджували, що, по суті, Росія не мала достатніх людських чи інституційних ресурсів, щоб здійснити швидку адміністративну, соціальну та юридичну інтеграцію. Ф. Гіллс зазначає, що «польське питання» кинуло подвійний виклик верхній владі, переконуючи її «у необхідності викорінення націоналізму та сепаратизму» та спонукаючи до пошуку нових ідей й інституцій, здатних об'єднати лояльних імперських підданих навколо царя. Н. Карнішина простежує багатоманіття правових, державних, управлінських форм у Російській імперії, складність і різноваріантність «окраїнного» управління. Розглядаючи процес формування бюрократії в Правобережній Україні в XIX – на початку XX ст., В. Шандра робить висновок, що консолідуючі заходи Катерини II не пройшли випробування під час правління Павла I, який послабив наступ і поблажливо поставився до шляхти. Незважаючи на бюрократичний централізм Олександра I, місцевий управлінський апарат продовжував формуватися в основному з правобережної шляхти, яка вважала за краще відбувати цивільну службу, ніж військову, та охоче служила в державних установах і станових органах. Д. Бовуа зауважує, що Павло I для порозуміння з місцевою елітою відновив річпосполитську судово-адміністративну систему. Це дало змогу шляхті зберегти владу в суспільному житті та аграрних відносинах до Польського повстання 1830–1831 рр. М. Бармак переконаний, що запроваджувана на українських землях судова мережа була найслабшою ланкою всієї системи російського врядування на цих територіях, оскільки вона не справлялася зі своїми обов'язками. О. Ільїн, оцінюючи заходи Павла I, робить висновок, що імператор мав на меті не повернення до старих часів, а створення залежної від держави судової системи, лише з урахуванням місцевих традицій. Й. Петровський-Штерн, досліджуючи історію містечок Правобережжя наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., зазначає, що пенітенціарна система Російської імперії була, на диво, неефективною, але євреї довіряли російському суду, який нерідко ставав на їхній бік. С. Біленький звертає увагу на те, що київський магістрат відіграв активну роль у соціально-економічних, демографічних процесах і київське самоврядування було багатофункціональним.

Отже, більшість істориків і правознавців зосередилася на катерининській становій судовій системі центральних губерній, мало цікавлячись складним у соціоетнічному аспекті тереном Правобережної України. Водночас менше уваги було спрямовано на дослідження ролі й місця судової гілки влади в житті правобережної спільноти, створення цілісної судової мережі, яка, на підставі III Литовського статуту й сеймових конституцій, вирішувала суперечливі питання власності, соціальні конфлікти, забезпечуючи стабільність у регіоні й тимчасово примиривши місцеву еліту з імперським пануванням.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» охарактеризовано комплекс історичних джерел, які за видовим критерієм поділено на групи: діловодна документація судових установ, яка відклалася в сучасних архівосховищах, законодавчо-нормативні акти, мемуари, довідкові видання.

Найбільш інформативною за змістом є первинна діловодна документація, яку створювали безпосередньо на місці подій та в якій документовано діяльність судової гілки влади. Великі обсяги такої документації (використані джерела розміщені в зібраннях Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (ЦДІАК України), держархівах Київської (ДАКО), Житомирської (ДАЖО), Волинської (ДАВолО), Рівненської (ДАРО), Хмельницької (ДАХмО), Вінницької (ДАВінО) обл.) для зручності її аналізу поділено на дві окремі підгрупи: адміністрування діяльності судових структур (документообіг із губернськими адміністративними та судовими органами) та перебіг судових процедур (протоколи та журнали засідань судових установ, матеріали слідства, пропозиції повітових установ і магістратів до вироків тощо).

До першої віднесено документи з судів першої інстанції (повітові (ф. 2 і ф. 10 ДАЖО, ф. 3 ДАХмО, ф. 363 ДАВолО), підкоморські (ф. 530 ДАЖО, ф. 802 і ф. 1582 ЦДІАК України, ф. 514 ДАВінО, ф. 550 ДАРО, ф. 496 ДАВолО), межові суди (ф. 119 ДАХмО, ф. 489 і ф. 515 ДАВінО), магістрати (ф. 3, ф. 9 і ф. 715 ДАЖО, ф. 27 і ф. 722 ДАХмО, ф. 293 ЦДІАК України, ф. 229 ДАВолО) й ратуші (ф. 486 ДАВолО)), ревізійно-апеляційних установ (губернські головні суди (ф. 484 ЦДІАК України, ф. 16 ДАЖО, ф. 120 ДАХмО), Волинський надвірний суд (ф. 23 ДАЖО) і Подільський губернський апеляційний нормальний суд (ф. 134 ДАХмО)) та справи ф. 1254 («Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву») ЦДІАК України. Комплекс діловодної документації дає змогу встановити процес вибудови й трансформації судових органів, а також їх кадрове забезпечення. Вивчення умов служби повітових суддів здійснено за діловодною документацією ф. 533 «Київський військовий губернатор» ЦДІАК України, яка уможлиблює акцент на складнощах у роботі виборного посадовця та спробах місцевих адміністраторів дисциплінувати їхнє діловодство.

До другої підгрупи винесено справи, пов'язані з перебігом судових процедур. Низка фондів надається до судового з'ясування майнових перипетій (ф. 722 ДАХмО, ф. 715 ДАЖО); суперечки магістратів і повітових судів щодо юрисдикції й розгляду справ між шляхтичами та міщанами і купцями (ф. 533, 793 ЦДІАК України, ф. 715 ДАЖО); участь міщанок у судових провадженнях (ф. 486 ДАВолО); вирішення фінансових питань (ф. 3 ДАЖО, ф. 28 і ф. 722 ДАХмО, ф. 793 ЦДІАК України), записами до актових книг заставних листів і боргових розписок (ф. 475 ДАВінО, ф. 715 ДАЖО). Окрім власне судових функцій повітові суди (ф. 227 ДАКО) і магістрати (ф. 475 і ф. 495 ДАВінО) засвідчували різні приватновласницькі документи: контракти (ф. 793 ЦДІАК України), договори про будівництво (ф. 3 ДАЖО), довіреності, без яких

неможлива повноцінна торгівля (ф. 475 ДАВінО, ф. 722 ДАХмО). У фондах повітових судів і магістратів відклався великий масив справ щодо судового врегулювання земельних відносин (ф. 2 і ф. 530 ДАЖО, ф. 1106 і ф. 1582 ЦДІАК України, ф. 29 ДАХмО, ф. 550 ДАРО, ф. 496 ДАВолО). У фондах повітових межових апеляційних судів Подільської губернії акумульовано багато інформації про встановлення меж землеволодінь (ф. 489 і 515 ДАВінО). Матеріали кримінального судочинства повітових судів дали змогу зрозуміти процедури слідства, механізми прийняття рішень (ф. 2 ДАЖО). Аналіз записів «Генерального реєстру кримінального департаменту Волинського головного суду за 1796–1826 р.» [ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 1–1316] (своєрідний каталог надісланих на ревізію проваджень з судів першої інстанції) сприяв висновку, що кріпаки за кримінальні злочини судилися не доменіальним судом, а підпадали під юрисдикцію повітових установ. Пізнавальну цінність становлять позови до суду штабс-капітана Ф. Качинського з переліком судових витрат (ф. 2 ДАХмО). Суди першої інстанції не приступали до розгляду справ, якщо не отримували від слідчих органів оформлених відповідно документів (ф. 715 і ф. 3 ДАЖО).

У документах фондів головних судів (протоколи та журнали засідань кримінальних департаментів, окремі справи) знайшли відображення проступки та злочини чиновників і виборних посадовців, які підпадали під юрисдикцію кримінального департаменту губернського головного суду. Для проведення слідства створювалися спеціальні комісії. Про невдалі спроби місцевої еліти ввійти до їх складу свідчать матеріали ф. 16 ДАЖО і 484 ЦДІАК України. У ф. 1254 ЦДІАК України зберігаються справи про проступки та покарання чиновників, посадовців.

Окрім неопублікованих джерел у дослідженні використано видруковані матеріали тогочасного діловодства. Передусім варто назвати офіційне листування за 1793 р. генерал-губернатора Т. Тутолміна з брацлавським губернатором Ф. Бергманом. Необхідно згадати про групу документів з імператорської канцелярії, уперше опублікованих в 1876–1914 рр. М. Дубровіним.

Важливе значення для вирішення поставлених завдань мають законодавчо-нормативні акти. Використання лише діловодної документації зробило б запропоновану роботу неповною й однобокою, зосередженою винятково на аналізі взаємовідносин як між судами, так і між судовими установами та місцевими адміністраторами. З поля зору випадала б політика верховної влади, її спроби регулювати складні питання судочинства заради справедливого розгляду цивільних і кримінальних проваджень. Характеристику цієї групи джерел розпочнемо з III Литовського статуту 1588 р. Його значення полягає в рецесії артикулів до судової процедури кінця XVIII – першої третини XIX ст. Нормативні акти, що містяться в «Полном собрании законов Российской империи» («ПСЗРИ»), дають змогу простежити, як здійснювалася політика верховної влади. Як правило, акти відображали два аспекти: показували, чого

прагнув центр досягти в правобережних губерніях, та засвідчували маневрування Санкт-Петербурга у випадку, коли попередні заходи не мали очікуваних результатів. З огляду на хронологічні рамки дослідження використано перше та частково друге зібрання «ПСЗ РИ». І хоча в назві зазначено термін «закон», проте це поняття не можна трактувати в сучасному розумінні. Через нечітке розмежування законодавчої й виконавчої влади до видання потрапляли розпорядження різного виду – від нормативних до інструктивних. Вони надаються до вивчення функціонування судової влади, а тому стали надійним джерелом формування суду, його кадрового складу та судово-процедурних практик.

Вибраний хронологічний зріз нашого дослідження не передбачає написання чиновниками та посадовцями спогадів, це ще не стало традицією, а тому їх маємо незначну кількість. Важливими для з'ясування ситуації є мемуари приїжджого чиновника П. Батурина, який на етапі створення Волинської губернії отримав посаду голови палати кримінального суду. Добре знайомий із судовою системою внутрішніх губерній, він позитивно оцінював річпосполитські суди, останній період діяльності яких застав. У мемуарах Ф. Вігеля не фігурують суди правобережні губернії, за винятком голови Волинського надвірного суду О. Кршижановського, який обіймав посаду пензенського губернатора з 1809 по 1811 рр., змінивши батька мемуариста. Його характеристика дає підстави зрозуміти механізми кар'єрного зростання й ситуацію з хабарництвом під час житомирського періоду обіймання посади голови суду О. Кршижановським. Важливим джерелом з історії судової влади та суспільства Київської губернії слугує щоденник мандрівки в Київ 1817 р. пензенського віце-губернатора (1791–1796 рр.) та владимирського цивільного губернатора (1802–1812 рр.) І. Долгорукого. Для мемуариста несподіванкою стали низка речей: польська мова в судочинстві, статус «шляхти», яку він протиставляв російській родовій аристократії, способи легалізації шляхтичами свого становища через перебування на виборних посадах. Висловлювання сановника, котрий закликав до русифікації та «наведення порядку» зі шляхтою, переконують у регіональних відмінностях становища історичних регіонів.

Установлення кадрового складу повітових і підкоморських судів Волинської губернії, а також департаментів Волинського головного суду уможливило звернення до даних із «Месяцеслова с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова [1772–1804]», «Месяцеслова с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова [1805–1829]». Поєднання їхніх матеріалів з указами губернського правління про схвалення на посади в 1811, 1817 і 1823 рр. з ф. 550 ДАРО дозволило простежити динаміку руху посадовців у губернії.

Отже, діловодна документація, законодавчо-нормативні акти, джерела особового характеру (мемуари), довідкові видання становлять значний і достатній дослідницький потенціал. Аналіз опублікованих та неопублікованих джерел дає змогу зробити висновок про їхню повноту, достовірність,

репрезентативність для вирішення поставлених у дослідженні завдань. Комплексно кожен тип та вид джерел зі властивою їм специфікою доволі достовірно відображають події, факти, явища, що дає підстави визначити роль і місце судової гілки влади в житті правобережної спільноти.

У підрозділі 1.3. «Ключові поняття теми й методологічні підходи до її з'ясування» подано теоретичне обґрунтування ключових положень і термінів, потрактування яких уможливило оприявнення найважливіших проблем і пропозицію оптимальних шляхів для їх розв'язання. Як випливає з назви дисертації, базисними є «судова влада» й «суспільство». З огляду на історичний контекст у поняття «судова влада» вкладається система судових органів, які здійснювали правосуддя в правобережних губерніях Російської імперії, спираючись на річпосполитське законодавство, польську мову судочинства в судах першої інстанції та виборний кадровий склад, але під контролем місцевих адміністраторів і верховної влади. Для означення й характеристики терміна «суспільство» використано теорію Ф. Тенніса про поділ соціальних груп на два типи – «спільнота» та «суспільство». У спільноті панують соціальні зв'язки, пов'язані з сусідством і спорідненістю, повага, форми соціальної поведінки, зорієнтовані на духовні цінності, моральність. Натомість для суспільства характерними є соціальні відносини, засновані на раціональному обміні послугами й товарами, стосунки між членами побудовані на раціоналізмі, визнається суспільний статус і роль людини, відносини між індивідами підпорядковуються певним умовам, формальним правилам. Тому для означення річпосполитської шляхетської корпорації доцільно використовувати термін «суспільство».

Під час роботи над дисертацією задіяно наукові принципи історизму, системності, комплексного підходу, прагнення до об'єктивності. Поєднання загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення, аналогії, систематизації й логіки історичних подій), інституційного, контент-аналізу та спеціально-історичних (просопографічного, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-системного, історико-типологічного) методів дало змогу визначити умови співіснування річпосполитського й російського судочинства, повноваження судових інстанцій, їхній кадровий склад і діяльність. Залучено арсенал джерелознавчих методів, які уможливили пошук, виявлення та відбір історичних джерел, їх верифікацію, репрезентативність, сферу використання. Для розуміння складних процесів розбудови судової влади на Правобережжі важливими стали теорія компаративних фронтирів, здобутки лімології – науки про кордони й пограниччя (Я. Верменич), теорія еліт (В. Парето, Г. Моска та Р. Міхельс) і «ситуаційний» підхід для дослідження нової імперської історії (В. Склокін).

Отже, вирішення поставлених завдань стало можливим завдяки залученню наукової термінології, осмислення основних понять через узагальнення опрацьованих джерел і підходів історичної науки та юриспруденції, пов'язаних із ними гуманітарних та соціальних галузей знань.

У другому розділі «Конструювання імперського правосуддя» визначено основні риси річпосполитської станової судової системи, простежено трансформації судових структур за правління Катерини II та досліджено комплекс змін у судових структурах регіону в умовах політики пошуку компромісів з місцевими елітами.

У підрозділі 2.1. «Знайомство з річпосполитським судочинством» простежено річпосполитське судочинство й мережу судових органів, із якими правобережна шляхта ввійшла до складу Російської імперії. Станова судова система Речі Посполитої вирізнялася багатоманітністю та спеціалізацією. Для шляхти функціонували земський (цивільне судочинство), гродський (кримінальні провадження), підкоморський (визначення меж землеволодінь) суди з апеляційним Люблінським трибуналом, для містян-християн – магістрати й ратуші (цивільні справи) з апеляційним для королівських міст асесорським судом. Для селян королівських маєтків діяв королівський доменіальний референдарський суд. Окремо варто зауважити полюбовні суди, які становили важливий елемент річпосполитської судової культури. У Правобережній Україні діяльність суду регламентував III Литовський статут. Повноцінне функціонування судової влади було забезпечено завдяки безстроковому перебуванню обраних місцевою шляхтою урядників на посадах, дотриманню принципу змагальності в судочинстві з наявністю інституції адвокатури; відсутності державної оплати служби й лише шеститижневого часу роботи для земських судів упродовж року та регулярних засідань для гродських судів. Відзначимо високий статус судових урядників, які спочатку навчалися в установах і готові були свою кар'єру вибудувати в системі судочинства. Необхідною умовою повноцінного виконання судовою владою своєї соціальної функції – забезпечення стабільності та справедливості, була ефективна робота апеляційної установи. Люблінський трибунал із його щорічним виборним принципом формування кадрового складу повинен був гарантувати дотримання законності у процесі розгляду справ.

У підрозділі 2.2. «Запровадження катерининських станових судів» відображено судову мережу згідно з «Учреждениями...» 1775 р. та з'ясовано особливості її запровадження на набутих правобережних територіях. Для шляхти було створено повітовий суд з апеляційним верхнім земським судом, для містян – магістрати й ратуші з апеляційним губернським магістратом, для інших категорій вільного населення – нижня розправа (апеляційною була верхня розправа). Друга апеляційно-ревізійна ланка – палати кримінального та цивільного судів, а найвища інстанція – Сенат. Імператриця не зважала, що місцева людність уже мала розвинуту судову систему. Запровадження російського судоустрою здійснювали через відмови від ідеї незалежності судів і позиттєвого обіймання посад, скасування інституції адвокатури, вирішенням кримінальних, цивільних і земельних справ одним повітовим судом, установленням контролю з боку повітового стряпчого. Держава вимагала відмовитися від сесійних засідань та запровадити постійність їхньої роботи. В

умовах російської військової присутності шляхта змушена була погодитися на запропоновані сильнішою стороною правила.

У підрозділі 2.3. «Відновлення мережі повітових судів» досліджено процес поновлення, згідно з прагненнями місцевої шляхти, системи річпосполитських судових установ у повітах, їх юрисдикцію та функціонування. Зміни на імператорському престолі 1796 р. призвели до пом'якшеної імперської політики в прикордонному регіоні. Вона стала більш гнучкою та спрямованою на співпрацю з місцевою шляхтою. Основним предметом домовленостей було відновлення елементів річпосполитської судової процедури. Визначальну роль у налагодженні судочинства було покладено на повітовий суд, юрисдикція якого розширювалася. Відновлювалися чинність III Литовського статуту й сеймових конституцій, польська мова в судочинстві, безстроковість перебування на посадах, терміни засідання, а також здійснювалися спроби впорядкувати діяльність адвокатури. Таке поновлення супроводжувалося контролем за діяльністю судових установ за допомогою схвалення на посадах обраних шляхтичів, вимогою виконувати розпорядження головних судів і губернського правління, накладенням штрафів на судових посадовців за порушення судових процедур і документообігу.

Із самого початку верховна влада зіштовхнулася з проблемою проведення дворянських виборів, але, замість збереження status quo, тобто участі всіх шляхтичів, вона намагалася привести соціальний склад виборців до російського відповідника, за яким виборче право надавалося винятково землевласникам. Для посилення контролю й забезпечення лояльних посадовців Олександр I запровадив трирічний термін обіймання посади, що збіглося з прагненнями шляхти, яку не влаштовували великі обсяги роботи та їх ревізування повітовим стряпчим, губернським прокурором і губернатором. Чільне місце у вибудовуванні системи контролю належало регулярному звітуванню про роботу установи та виконанню вказівок головних судів і губернських правлінь.

У підрозділі 2.4. «Суди для врегулювання землеволодінь» здійснено порівняння облаштування земельних відносин у Речі Посполитій та Російській імперії, аби з'ясувати причини відновлення підкоморських судів і створення межових установ на Поділлі. Важливим для землевласників, з огляду на специфічний шляхетський гонор і почуття справедливості було з'ясування земельних справ в правовій площині. Відсутність чіткого механізму розмежування призводила до соціальних потрясінь, тому шляхетська корпорація прагнула самостійно, через систему підкоморських судів, урегулювати питання встановлення меж, щоб зберегти чинну систему поземельних відносин. Визначення меж володінь у Російській імперії відбувався у двох площинах: приватне (спеціальне) межування, коли повітові суди розмежовували за зверненнями поміщиків, і державне (генеральне) розмежування земельних володінь («дач»). Останнє свідчить про запровадження імперського контролю за землеволодінням. Після приєднання Правобережної України Катерина II не наважилася розпочати в регіоні

генеральне межування. Натомість Павло I відновив для цього за штатами 1797 р. підкоморські суди. Для зменшення авторитету підкоморія виборними стали посади коморника та возного. Усупереч річпосполитській традиції незалежності верховна влада встановила контроль за діяльністю підкоморських судів запровадженням ревізування в цивільному департаменті головного суду та наказом судам виконувати вказівки головного суду.

Продовжена Олександром I імперська політика непрямого керівництва змінила врегулювання земельних відносин у Подільській губернії. У 1814 р. засновано мережу повітових межових судів, а в 1818 р. – Подільський губернський апеляційний нормальний (межовий) суд. Вони повинні були врегульовувати земельні справи згідно з III Литовським статутом і сеймовими конституціями. Запровадження межових судів відбувалося здійснювалося за ініціативи місцевої шляхти, яка потребувала прискореного вирішення межових справ. Остаточне скасування повітових і межових судів сталося внаслідок ліквідації залишків річпосполитської судової системи.

У підрозділі 2.5. «Формування міської судової влади» проаналізовано розвиток міських судових структур на їх відповідність до запитів містян із поділом «християни – юдеї». У Речі Посполитій юрисдикція магістратів і ратуш була обмежена вирішенням цивільних і господарських справ. За відсутності оплати служби посадовців у королівських містах власники міст впливали на кадровий склад установ своїх володінь. Із-під юрисдикції магістратів було вилучено більшу частину населення міст – євреїв.

Унаслідок включення Правобережжя до російського імперського простору засновано окрему систему міських судових органів згідно з «Учреждениями...» 1775 р. Павло I діяв у річищі політики узгодження державних інтересів із прагненнями різних груп, зокрема з потребами міщан і купців. Не до кінця розуміючи специфіку міського життя в регіоні, але маючи переконання у відданості мешканців міст «старим часам», він спробував відродити річпосполитське судочинство. Реалізатором його задумів виступив управляючий Мінською, Волинською й Подільською губерніями О. Беклешов, який швидко переконався в неможливості реалізувати ідею імператора навести лад та отримати підконтрольні судові органи шляхом відновлення річпосполитських магістратів і ратуш. Провівши ретельну підготовку й заручившись підтримкою Сенату було створено струнку уніфіковану судову систему для міщан та купців. З одного боку, використано окремі положення вже скасованих у правобережних губерніях «Учреждений...» 1775 р.: збережено юрисдикцію магістратів і ратуш у цивільному й кримінальному судочинстві, залучено юдеїв до виборних посад із забезпеченням домінування обраних посадовців-християн на чолі з головою магістрату, дотримано порядку виборів, затвердження трирічного терміну на посадах, запроваджено окремі російські укази. Поступками річпосполитській судовій традиції стало повернення чинності III Литовський статут і сеймових конституцій, польської

мови в судочинстві, елементів судового процесу. Відбувалося врахування запитів містян на отримання справедливої системи судочинства.

У підрозділі 2.6. «Встановлення державного нагляду за судами» з'ясовано механізми досягнення соціальної стабільності через запровадження губернських головних судів, Волинського надвірного суду та заснування інституції фіскалів. Не довіряючи місцевим елітам та бажаючи контролювати судові структури першої інстанції, верховна влада створила розгалужену систему ревізійно-апеляційних установ із різним кадровим складом та юрисдикцією. У рамках імперської політики порозуміння з елітами головну роль відведено губернським головним судам. З огляду на принципи формування їх складу (головами й засідателями були обрані місцевою шляхтою на три роки посадовці) далекоглядним рішенням було доручити головному суду керівництво та контроль за діяльністю судів першої інстанції. Фактично верховна влада переклала на місцеву еліту функцію мінімізації соціальної напруги, зробивши її відповідальною за ефективне судочинство. Проте згодом узяли гору ідеї повного контролю за державним управлінням й у вересні 1797 р. було засновано Волинський надвірний суд, який намагався підпорядкувати судову систему Мінської, Волинської, Подільської та Київської губерній. Будь-які спроби місцевої адміністрації знайти паритет у стосунках із судовою владою Сенат не підтримував, оскільки останній був налаштований на повний контроль ситуації в регіонах. Ще однією специфічною інституцією для перехресного контролю за судами та місцевою владою стала запроваджена 1799 р. інституція фіскалів. Спеціальні чиновники мали ревізувати судові установи губернії, доповідаючи про виявлені порушення губернаторові та генерал-прокуророві. Активність фіскалів наштовхнулися на опір з боку місцевої адміністрації й судових посадовців, котрі звинувачували чиновників у некомпетентності та бажанні просунути кар'єрними щаблями. Після вступу на посаду генерал-прокурора О. Беклешова, добре ознайомленого зі станом справ у регіоні, було обмежено компетенцію фіскалів, звівши їх повноваження до спостереження й звітування про порушення.

У третьому розділі «Кадровий склад судів» охарактеризовано основний корпус судових посадовців, описано умови служби в судових установах та представлено соціальний портрет судового службовця.

У підрозділі 3.1. «Шляхтичі-посадовці повітових, підкоморських і межових судів» означено перебування шляхтичів на виборних посадах повітових судових установ. На переконання місцевої еліти забезпечити справедливе відстоювання власних маєтностей, захист особистості в умовах імперського домінування можна було через безпосередню участь у роботі судових установ. З огляду на елітарність судової влади Речі Посполитої верховна влада дала змогу шляхті демонструвати свою перевагу в економічному й соціальному житті іншим категоріям населення.

Кадровий склад посадовців формувалася з маєтної шляхти римо-католицького віросповідання, з необхідною освітою, стабільним сімейним

становищем і досвідом практичної роботи в судовій сфері. З різних причин місцева шляхта впродовж тривалого часу перебувала в судовій системі, нерідко обіймаючи посади впродовж кількох каденцій. Для суддів, підсудків, писарів і возних повітових судів перебування на посадах було ознакою певного соціального престижу. Ці ж спостереження можна віднести й до підкоморських судів. Виокремлено дві категорії посадовців – професійні урядники з досвідом перебування в судовій сфері та випадкові з обійманням посади, як правило, один термін.

Значно складнішою була ситуація з відкриттям межових судів Подільської губернії. Через велику чисельність межових суддів (від 15 до 21 особи) у кожному з повітів було важко сформувати якісний склад, що призводило до суміщення посад. Фактично Листопадове повстання 1830 р. паралізувало роботу межових установ через участь частини суддів у військових діях на боці повстанців.

У підрозділі 3.2. «*Магістрати і ратуші: кадровий склад*» констатуємо продовження використання верховною владою імперських практик взаємодії з різними прошарками населення регіону. Заради забезпечення соціальної стабільності в прикордонних містах і містечках верховна влада, порівняно з річпосполитською судовою практикою, розширила не лише юрисдикцію магістратів і ратуш, але й допустила до виборних посад ратманів юдеїв, підпорядкувавши їх головам із християн. Залучення на свій бік заможної верхівки міщанства й купецтва формувало їхню лояльність і сприяло утвердженню Російської імперії в регіоні. При цьому у виборах брало участь незначне число містян. Посади голів обіймали заможні та авторитетні містяни, частина з яких спеціально готувалася до кар'єри в судових органах. Більша частина ратманів перебувала на посадах кілька каденцій поспіль. Не зупиняли кандидатів на посади в міських судах ні низький статус в очах адміністративних органів, ні відсутність оплати за виконання службових обов'язків. Верховна влада давала змогу посадовцям магістратів і ратуш поєднувати виборну службу зі своїми традиційними заняттями, проте це не припинило їхньої участі в різних махінаціях заради отримання незаконних прибутків.

У підрозділі 3.3. «*Посадовці губернських судових установ*» визначено, що виваженість імперської політики проявлялася в підході до формування кадрового складу й головних судів. Місцевій шляхті дозволили обирати до кримінального та цивільного департаментів голів і трьох засідателів, проте призначення на посади відбувалося за схваленням адміністрації. Гнучкість політики компромісу проявлялася у вмінні обирати кандидатів на посади: еліта потребувала досвідчених фахівців, які захищали річпосполитську судову традицію, а влада готова була йти назустріч таким прагненням за умови лояльності. Доказом високого статусу голів й абсолютної довіри може слугувати той факт, що нерідко вони тимчасово виконували функції губернаторів. Від обраних посадовців вимагали діяти винятково в правовому

полі. Включення шести представників місцевої шляхти як засідателів переконували еліту в її домінуванні в судовій сфері. Фактично засідателі, досвідчені заможні землевласники зі стажем служби на виборній службі або в судових установах першої інстанції, відігравали роль захисників інтересів шляхетства під час судових розглядів. Важливим був спосіб підготовки молодих шляхтичів до служби в судах через практичне навчання в Подільському головному суді.

Губернська апеляційна межова установа в Подільській губернії формувалася шляхом виборів представників від межових повітових судів. Голови суду були заможними землевласниками, хоча частина з них не мала досвіду виборної служби та необхідних спеціальних знань. Матеріально забезпеченими були й судді, частині з яких бракувало досвіду служби й освіти. Місцева адміністрація задля відстоювання державних інтересів ввела до складу установи колишніх чиновників.

У підрозділі 3.4. «Чиновники головних судів і Волинського надвірного суду» встановлено, що заради стабільності в прикордонних губерніях суди часів Павла I та Олександра I формувалися з місцевого нобілітету. Верховна влада залишала за собою контроль, який покладала на чиновників – секретарів та радників, які вправно узгоджували інтереси шляхти, регіональної влади й центру. Відповідно до річпосполитської судової практики секретарі були залежними від голови суду, який їх призначав. За російського панування секретар ставав посадовцем імперської бюрократичної системи, з високим розміром жалуванням, можливістю кар'єрного зростання та значними повноваженнями. Секретар відповідав перед місцевою адміністрацією за якісне й безперебійне функціонування судової канцелярії, що було важливим у рамках формального судочинства. Якщо спочатку секретарів призначали з приїжджих чиновників Лівобережжя, що призводило до конфліктів з місцевими виборними посадовцями, то згодом імперська політика бюрократичного принципу формування кадрового складу була переглянута й на ці посади призначали вихідців із місцевої безпомісної шляхти, у лояльності яких влада була впевнена. Про успішність роботи у вирішенні поставлених владою завдань свідчить багаторічна служба секретарів, які вибудовували вдалу кар'єру. Включення до керівного складу департаментів радників із високим чином і жалуванням слугувало гарантією захисту ними імперських інтересів у регіоні. Це були довірені особи, які регулювали діяльність судової системи, узгоджували інтереси верховної влади та місцевої адміністрації з прагненнями шляхти. Судячи з багаторічного перебування на посадах, радники в переважній більшості справлялися з поставленими завданнями, що може слугувати ознакою успішності використання імперських практик пошуку компромісу з місцевою елітою. Кадровий склад формувався не стільки з колишніх військових, скільки з представників місцевої шляхти, досвідченої в юридичній сфері та повністю лояльної до політики влади. З'ясовано, що конфлікти між

радниками й місцевою елітою з приводу контролю над департаментами закінчувалися перемогою чиновників.

У *підрозділі 3.5. «Канцелярські службовці»* констатуємо, що для контролю за діяльністю судових структур верховна влада використовувала не лише принцип бюрократичної ієрархії, але й вибудувала ще одну структуру з призначуваних до повітових і головних судів, магістратів та ратуш секретарів і канцелярських службовців, як правило, вихідців із безземельної шляхти. В умовах співіснування регіональних корпорацій з імперськими інституціями й у силу специфіки політики Павла I та Олександра I місцева еліта продовжувала зберігати вплив у судовій системі регіону, реалізуючи це не лише за виборністю посадовців у судах першої інстанції та губернського рівня, але й за допомогою канцелярських службовців. Приїжджих, які організовували роботу установ після початкової інкорпорації, під різними приводами «витісняли». Залучення представників міщанства та духівництва до чиновницького корпусу було епізодичним.

Канцелярський корпус губернських установ формувався з шляхтичів, які за умов наполегливої служби могли дослужитися до чину титулярного радника. Загалом до всіх канцеляристів висувалася вимога освітнього рівня та належності до шляхетства. Здебільшого вони походили з безпомісної шляхти, яка змушена була служити за порівняно невисоке жалування. Лише окремі з них за довгі роки могли придбати невелику нерухому власність. Що ж до Волинського надвірного суду, то повністю призначуваний із Петербургу керівний склад чиновників не знав місцевого судочинства, польської мови й не шукав порозуміння з шляхтою, чим дискредитував місцеву адміністрацію. Для виконання поставлених завдань керівництво Волинського надвірного суду самостійно почало формувати нижчу ланку кадрового складу.

У *підрозділі 3.6. «Адвокати судів»* установлено критерії формування та значення інституції адвокатури, існування якої суперечила традиціям самодержавства. Політика Павла I на пошук компромісу дала змогу безземельній шляхті за умов набуття практичних навичок забезпечити повноцінне функціонування нижчих судів. У рамках імперської політики влада впорядковувала діяльність адвокатури. З огляду на велике число кандидатів на посаду адвоката можна зробити висновок, що для небагатого шляхетства це був прийнятний спосіб заробітку. Тодішнє суспільство не уявляло свого «судового життя» без адвокатів, які, використовуючи знання артикулів III Литовського статуту та російських указів, допомагали вигравати процеси або при певній вправності затягувати їх. Для тодішнього небагатого шляхтича така кар'єра видавалася найбільш перспективною.

У **четвертому розділі «Судово-процедурні практики»** проаналізовано діяльність судових установ із забезпечення безконфліктного з'ясування складних соціальних протиріч у сфері цивільних та кримінальних правовідносин.

У підрозділі 4.1. «З'ясування майнових справ» простежено провадження, котрі здійснювали повітові суди, магістрати й цивільні департаменти губернських головних судів. Ефективне вирішення майнових конфліктів було важливим для всіх категорій населення, крім кріпаків. Верховна влада передбачила для шляхтичів, чиновників, містян, духовенства, військових можливість захисту своїх прав за допомогою судової влади. Під час судового розгляду всі були рівними, до уваги не брали матеріального стану (заможний чи бідний), віросповідання (християнин чи юдей), статі (допускалися вдови). Вирішальне значення для судів мало оформлення супровідних документів, а для суспільства – результат судочинства, який убачався в можливості з'ясування фінансових питань і збереженні та охороні прав власності. При цьому важливою, оскільки судовий процес був дорогим для обох сторін, стала традиція полюбовного вирішення справ.

Найпоширенішими в судових практиках були справи, пов'язані з вирішенням питань неповернення боргів, порушення умов контрактів тощо, які розглядали відповідно до статутного права. Важливу роль відігравав обіг векселів, який здійснювався згідно з російськими нормами. Небажання або неможливість сплачувати за своїми зобов'язаннями призводили до махінацій, із якими боролися судові установи. Намагаючись адаптувати місцеве судочинство до російських вимог, верховна влада зобов'язала суди першої та другої інстанцій засвідчувати різноманітні документи, пов'язані з майновими (купчі, боргові розписки, контракти) і цивільними (довіреності, заповіти) справами. Однією з функцій цивільного департаменту в цій сфері стало посвідчення актів купівлі кріпаків. До юрисдикції судів належали питання щодо спроб поміщицьких селян звільнитися з кріпацтва. Найбільше шансів мали представники вільного населення – чиншовики, старообрядці та інші, помилково записані під час ревізії до власності поміщика. Можливість для них звільнитися легальним шляхом повинно було забезпечити лояльність простого населення. Верховна влада за допомогою збереження в основних рисах річпосполитської судової традиції та зацікавленого ставлення до судової культури приєднуваної людності у сфері майнових питань зуміла зберегти законність у середовищі вільного населення краю.

У підрозділі 4.2. «Судове врегулювання земельних відносин» проаналізовано діяльність підкоморських та межових судів. Облаштування поземельних відносин потребувало від верховної влади варіабельності, адже будь-які дії, що йшли врозріз із річпосполитським правом, неодмінно викликали б незадоволення шляхти. Тому було збережено status quo – держава не втручалася в партикулярні справи землевласників, хоча й вимагала сплати обов'язкових мит при їх зміні. Рішення підкоморських судів в обов'язковому порядку надходили на ревізію до цивільних департаментів, що в умовах формального судочинства повинно було гарантувати дотримання законності. Лише під час розмежування приватних маєтків із казенними та з пожалуваними землями немісцевій знаті адміністрація проявляла непоступливість, намагаючись не

допустити втрат державної землі. Проводячи імперську політику в регіоні, центр створював у Подільській губернії більш ефективну межову систему, суди якої повинні були прискорено забезпечувати межкування. Лише в разі згоди всіх сторін цей процес був нетривалим, в іншому випадку – затягувався на роки й десятиріччя. Наявна система розмежування означала для місцевої шляхти можливість жити за «старими правилами»: обирати посадовців з свого кола, демонструвати домінування в суспільному житті, займатися партикулярними справами, змирившись із російською присутністю. З погляду місцевої адміністрації, особливо чиновників із внутрішніх губерній, підкоморські та межові суди були вже неефективними. Проте саме функціонування річпосполитської системи поземельних відносин стало основним фактором переконання шляхти у консервації її регіонального панування.

У підрозділі 4.3. «Розгляд кримінальних злочинів» розкрито практики кримінального судочинства. Визначено, що одним із завдань верховної влади наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. було дотримання законності та справедливості. Кримінальні злочини розцінювали як спроби підірвати державний порядок, тому влада вважала їх з'ясування невідкладним. Спершу кримінальні провадження розглядали повітові суди й магістрати, а потім матеріали в обов'язковому порядку надсилали на ревізію до кримінального департаменту та губернатора. Для контролю за системою кримінального судочинства була збережена громіздка російська процедура ревізування, схвалення й виконання вироків. Покарання шляхтичів передбачало конфірмацію вироку імператором. За умови відсутності відповідних норм у річпосполитському праві застосовували процедуру рецепції російських указів. Збільшувався вплив адміністративних установ, передусім губернського правління й прокурора, на діяльність судів першої інстанції. Одним зі своїх завдань вони вважали зменшення тривалого перебування звинувачених під вартою.

До кримінальних злочинів належали насильницькі злочини проти особи (убивства, тілесні ушкодження) та корисливо-насильницькі злочини (крадіжки, грабежі тощо). При цьому, згідно з «Генеральним реєстром кримінальних справ...», у Волинській губернії відзначимо незначну їх кількість. Зіставивши показники губернії та центральних Російської імперії щодо кількості кримінальних справ і чисельності підсудних на 100 тис. населення, отримуємо дані, що в прикордонній губернії аналогічні показники були в 3–4 рази меншими.

Суб'єктами кримінальних злочинів були шляхтичі, містяни, державні й поміщицькі селяни, духівництво та військові. Важливим для соціальної рівноваги стало зрівняння в правах євреїв з іншими станами. Згідно з російською судовою процедурою поміщицькі селяни за середньої тяжкості й важкі злочини підпадали під юрисдикцію повітових судів. Під час розгляду проваджень між вихідцями з різних станів застосовували механізм залучення

представників від зацікавлених сторін або відбувалося спільне засідання повітового суду й магістрату.

Під час розгляду насильницьких злочинів проти особи судова влада, визначаючи покарання, дотримувалася принципу станового походження. За аналогічні злочини знать, містяни й селяни відбували різні покарання. Поміщики за тяжкі злочини сплачували невеликі штрафи, натомість дрібній шляхті за кримінальні злочини загрожували втрата шляхетства з відданням до рекрутів або засланням до Сибіру. Водночас решта представників вільного населення й поміщицькі селяни піддавалися суворим тілесним покаранням, відбуванню рекрутства, засланням до Сибіру.

Суворими були покарання за корисливо-насильницькі злочини, де судова влада також дотримувалася принципу диференційованості підходу до покарань за тотожні злочини. Шляхтичі не піддавалися тілесним покаранням, їхній вирок схвалював імператор, що потребувало додаткової ретельності від слідства й судового процесу. Селян і містян за злочини невеликої тяжкості після тілесного покарання залишали вдома, а за тяжкі злочини та рецидив карали канчуками й віддавали в солдати або засилали до Сибіру. Кримінальні департаменти контролювали процес дотримання законності й вносили корективи у вирoki, якщо суди першої інстанції допускали помилки. За допомогою судової влади держава тримала кримінальну злочинність під контролем. Кримінальне судочинство було одним із факторів збереження панівного становища місцевої шляхти.

У підрозділі 4.4. «Проступки та покарання чиновників і виборних посадовців» охарактеризовано справи про зловживання чиновників і посадовців. Побудовування стосунків між верховною владою та місцевими елітами відбувалося в контексті адаптації судової системи. Однією з ознак гнучкості політики верховної влади й бажання шукати компроміс став розгляд справ чиновників і посадовців кримінальними департаментами головних судів. Імперська влада не могла передати боротьбу з порушеннями службовими особами повітовим судам і магістратам, підконтрольним місцевим елітам. Розуміючи можливість конфліктів між місцевою шляхтою та приїжджими чиновниками, департамент вимагав чітких доказів проступків, чого не завжди можна було досягти. Проте за недотримання законів та прямих вказівок керівництва, особливо коли це стосувалося державних інтересів, кара була неминучою. Окрім цього, на головні суди було покладено контроль за діяльністю посадовців і чиновників судів, що зводилося до штрафів та відсторонення від посад. Водночас покарання потребувало обережності, щоб не відштовхнути шляхту й містян від зайняття неоплачуваних виборних посад. Діяльність кримінальних департаментів головних судів була маркером успішності у сфері боротьби зі зловживаннями службових осіб. Якщо ж кримінальний департамент не міг знайти компромісу, то останньою інстанцією для корекції ситуації в регіоні ставав Сенат.

ВИСНОВКИ

У висновках підсумовано результати проведеного дослідження та викладено основні положення, що виносяться на захист:

1. Проаналізована історіографія дає змогу констатувати, що дослідження імперського конструювання судових структур і соціальне призначення судової влади правобережних губерній не знаходило належного місця в працях істориків та дослідників історії права. Науковці дорядянського періоду обмежилися аналізом «Учреждений...» 1775 р., на підставі якого робили висновки про ефективність чи слабкість судової системи. Аналіз імперської політики в новоприєднаних губерніях після першого поділу Речі Посполитої здійснив П. Жукович, який визначив основні механізми змін у судовій системі. Радянські дослідники оцінювали соціальне призначення судової системи на Правобережній Україні з позицій марксистсько-ленінської методології, а тому оцінювали її однозначно негативно, не вдаючись до аналізу ситуацій та не враховуючи гнучкості імперської політики Росії. Практично були відсутні повноцінні дослідження з історії судових структур та судових практик у набутих Російською імперією територіях. Відмова від ідеологічного контролю сприяла уважнішому дослідженню судової влади, її соціальної ролі та мережі судових інституцій. Велику увагу приділено дослідженню катерининської епохи та її становим судам (О. Каменський, Б. Миронов, О. Омельченко, Н. Єфремова та ін.), змінам при Павлі I (Л. Пісарькова, С. Алексєєва та ін.). Історики переоцінили цю добу, відзначили прагнення імператриці до розбудови добре впорядкованої держави, у якій судова влада мала посісти поважне місце. Через ідеологічну заангажованість дослідники мало звертали уваги на особливості облаштування судової влади в західних губерніях, не враховували впливів європейського судочинства на судоустрій Речі Посполитої. Всебічне залучення архівних джерел та модерних концепцій дало підстави більш об'єктивно оцінювати вплив судової влади на тогочасний соціум (І. де Мадаріага, Р. Вортман, Дж. Бербенк, Е. Таден і М. Таден, П. Гут, А. Коробович та ін.). Сучасна вітчизняна історіографія кінця XVIII – першої третини XIX ст. зробила перші кроки на шляху дослідження складного питання соціального функціонування судової влади. Серед загалом невеликої кількості праць звернемо увагу на класичне дослідженнями совісних судів В. Шандри та низку статей О. Карліної, котра зосередила увагу на діяльності правобережних магістратів, які увібрали в себе традиції річпосполитського права.

2. Характеризуючи корпус використаних джерел, з'ясовано, що він є досить об'ємним та репрезентативним, що уможливило всебічне з'ясування ролі та місця судової влади в житті соціуму правобережних губерній. Заради досягнення цільного висвітлення наукової проблеми було залучено такі історичні джерел, як діловодна документація самих судів та адміністративних установ, які насаджували судові органи російської держави. Законодавчо-нормативні акти, мемуари й довідкові видання суттєво доповнили інформацію

архівних фондів. Для забезпечення виконання поставлених завдань найбільше слугувала перша група джерел (а це адміністрування діяльності суду та перебіг судових процедур), що уможливило простежити створення судових структур і формування їхнього кадрового складу, механізми їх функціонування та репертуар судових справ. Основна частину діловодної документації – неопубліковані джерела із семи архівних установ України, більшість справ яких було вперше введено до наукового обігу. Законодавчо-нормативні акти дали підстави встановити не лише запозичення з річпосполитського права до імперської судової процедури (III Литовський статут), але й простежити політику верховної влади в судовій сфері та її оперативне реагування на запити місцевих еліт (ПСЗРИ). Через відсутність традиції написання мемуарів тогочасними місцевими чиновниками й посадовцями третя група джерел, хоча й була нечисленною, але уможливила розуміння складних процесів у розвитку відносин судової влади та соціуму й відобразила мотивацію влади до поступових, із перервами змін у галузі судової політики Російської імперії. Довідкове видання «Месяцеслова...», незважаючи на неточності, у поєднанні з архівними матеріалами сприяло встановленню соціального й професійного кадрового складу судових структур.

3. Запропоноване дисертаційне дослідження неможливе без теоретичного обґрунтування термінів. Визначено «судову владу» як систему судових органів, які здійснювали правосуддя в правобережних губерніях через трансфер окремих елементів річпосполитської судової процедури, але під контролем локальної та верховної влад та «суспільство» – передусім шляхетська корпорація, яка мала внутрішню структуру, виборних посадовців з панівним у її середовищі писаним законом, котрий регулював відносини між людьми. Методологічну основу роботи становлять наукові принципи історизму, системності, комплексного підходу, прагнення до об'єктивності. Поєднання загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення, аналогії, систематизації й логіки історичних подій), інституційного, контент-аналізу та спеціально-історичних (просопографічного, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-системного, історико-типологічного) методів дало змогу вирішити поставлені завдання. Особливого значення набуло застосування інституційного методу для дослідження структури судових органів, їх мережі та юрисдикції, законодавчого та кадрового забезпечення й просопографії для характеристики штатного розпису судових установ. Для розуміння складних процесів розбудови судової влади важливими стали теорія компаративних фронтів, здобутки лімології, теорія еліт та «ситуаційний» підхід для дослідження нової імперської історії. Теоретичні засади та методологія дослідження ґрунтуються на загальній теорії пізнання минулого в поєднанні зі здобутками інших наук, передусім юриспруденції, соціології і політології.

4. Визначено, що, захопивши правобережні території, Російська імперія отримала європейську станову судову систему з розвинутою спеціалізацією судів для шляхетства, змагальним процесом за участі адвокатів, відсутністю

всеохопного ревізійно-апеляційного процесу та, основне, незалежністю безстроково обраних професійних посадовців, які набували на нижчих посадах необхідних практичних навичок на службі. Верховна влада вже фіксувала такий лад на білоруських землях після першого поділу Речі Посполитої, проте інкорпорувати шляхетське судочинство не забажала. Річпосполитська судова система з III Литовським статутом та сеймовими конституціями була ефективною для шляхти й забезпечувала її незалежність від королівської влади, водночас інші стани перебували в залежності від місцевої знаті. Проте російська імператриця Катерина II прагнула опертися не лише на шляхту, але й на інші суспільні прошарки.

5. Проаналізовано процес творення судової системи відповідно до «Учреждений...» 1775 р., котрий, за задумом імперської верховної влади, повинен був забезпечити підданство всіх категорій вільного населення. Для правобережної шляхти фактично було зруйновано звичні процедури судового процесу: ліквідовано спеціалізацію судів і змагальний процес, запроваджено формальне судочинство. Судових посадовців обирали що три роки, унаслідок чого вони не завжди мали необхідні практичні навички. Перебування на жалуванні суттєво узалежнювало їх від держави. По суті, локальна шляхта мала перебувати на службі в Російській імперії. Запровадження магістратів та ратуш для міщан і купців (зокрема і єврейських) та нижніх розправ для інших категорій вільного населення гарантувало їхню тимчасову прихильність політиці центру. Судову владу повністю регулювала й контролювала держава. Обов'язковості набував ревізійний процес для кримінальних справ. Вироки схвалювали після розгляду двома апеляційними установами й цивільним губернатором.

6. Констатовано, що Павло I за допомогою відновлення окремих елементів річпосполитської судової процедури уможливив надійніше порозуміння верховної влади та місцевої еліти, що значно полегшувало інтеграцію краю. У повітах, згідно з прагненнями шляхти, було відновлено повітові установи з польською мовою в судочинстві, які перебрали функції земських та гродських судів. Поряд із відродженням чинності III Литовського статуту та сеймових конституцій, було легалізовано діяльність шляхтичів-адвокатів і повернуто попередні необтяжливі терміни засідань. Важливими для регіональної еліти стали поступки у виборчому процесі на користь немаєтної шляхти та безстрокове перебування обраних посадовців (згодом заміненим на трирічний термін) на урядах. Конструюючи нову систему, місцеві адміністратори не прагнули повного відновлення «старих порядків», а вибудовували гібридну систему, яка перебувала б під контролем апеляційної установи – головного суду. Запровадження російською державою адміністративного схвалення на посадах, обов'язковість ревізування кримінальних справ, регулярні звіти та продовження роботи установ понаднормово дисциплінувало й пришвидшувало їхню роботу. Вимоги виконувати численні розпорядження головних судів змінило роботу повітових судів, що, на думку верховної влади з її прагненнями

до соціальної справедливості, повинно було забезпечити стабільність у регіоні. Підкреслимо, що трансформаційні зміни в роботі повітових судів стосувалися радше «внутрішньої кухні», а для широкого загалу ситуація мала такий вигляд: місцева шляхта обирала власних посадовців до суду з III Литовським статутом, конституціями, польськомовним судочинством. Така гнучка політика Росії дала змогу шляхті відчувати свою значимість, сконструювати власну лояльність, а центру утвердитися в складному в етносоціальному плані прикордонному регіоні.

7. З'ясовано, що основним запитом місцевої шляхти було врегулювання земельних відносин у межах власної корпорації. У Речі Посполитій для цієї мети слугували підкоморські суди з виборним підкоморієм, який самостійно формував склад суду й здійснював розмежування шляхетських володінь. У Російській імперії ця функція була відведена повітовим судам, переобтяженим розглядом кримінальних та цивільних проваджень. Павло I у рамках власної політики відновив у повітах підкоморські суди з III Литовським статутом і польською мовою, зважаючи на надзвичайну вагу збереження маєтків для шляхти та облаштування їхніх меж. Верховна влада готова була в обмін на лояльність не втручатися в процес межкування приватного землеволодіння. Аби здобути підтримку еліти, не викликати в її середовищі спротиву, імператор ішов на поступки, проте лише в суперечках між приватними власниками. Центр готовий був проявляти твердість, якщо однією зі сторін процесу були казенні маєтки або пожалування приїжджому російському дворянству. Відповідно до уніфікації та бюрократизації судових установ, підкоморіїв та інших посадовців обирала шляхта повіту на три роки, підкоморські суди повинні були виконувати всі розпорядження головних судів. З часом шляхта почала висловлювати незадоволення наявною системою розмежування через затягування судових процесів. Продовжуючи політику здобуття лояльності, Олександр I запровадив й в Подільській губернії межову судову систему. Для швидкого й ефективного вирішення приватновласницьких потреб було збільшено чисельність виборних посадовців і деталізовано процес роботи межових повітових судів. А згодом створено спеціалізований Подільський губернський апеляційний нормальний (межовий) суд. Проте запровадити ефективнішу межову систему, замість звичної підкоморської, влада готова була лише на прохання подільської місцевої знаті, натомість у Київській і Волинській губерніях продовжували діяти підкоморські суди.

8. Визначено, що для Катерини II важливою була підтримка містян, із якими вона пов'язувала появу продуктивного для відсталого імперської економіки третього стану. За часів Речі Посполитої магістрати й ратуші були обмежені вирішенням другорядних повноважень. Їхній кадровий склад формувався під впливом приватних власників міст. Основне, що з-під їхньої юрисдикції були вилучені євреї, яких судили гродським або власницьким судом, у релігійних і дрібних справах – кагальним. Після інкорпорації верховна влада створила окрему судову вертикаль для міщан і купців, що піднесло

престиж верховної влади в їхньому середовищі. Павло I задекларував відновлення річпосполитських магістратів, не розуміючи, що це відштовхне від нього містян. Натомість О. Беклешов, оцінивши стару систему, зробив висновок про необхідність створення, по суті, нових судових установ, які, проте, називалися магістратами й ратушами. Для цього було фактично використано «Учреждения...» 1775 р. із виборними посадовцями, обраними на три роки, залучено юдеїв із домінуванням християн, а з річпосполитської судової традиції повернуто законодавчі норми в судочинстві зі збереженням польської мови. Як і в повітових судах, адміністрування установ досягалося через підпорядкування головним судам, обов'язковими звітуванням і ревізуванням кримінальних проваджень. Уміння ситуативного поєднання колишніх форм судової влади з дисциплінарними нововведеннями забезпечило соціальну стабільність та підтримку містян нової державі.

9. Обґрунтовано, що досягнення соціальної стабільності відбувалося за умови поєднання централізації та бюрократизації з формуванням лояльності станів прикордонних губерній. Місцеві обставини вимагали з боку верховної влади нестандартних рішень, котрі пропонувала локальна адміністрація. Одним із таких стало скорочення кількості апеляційних установ і створення губернських головних судів, які здійснювали функції нагляду та контролю. Замість, по суті, державних судів катерининської системи, ревізійно-апеляційними установами стали інституції з виборним (голова й три засідателі) і бюрократичним (радник і секретар) складом. Місцевій еліті держава доручила керівництво судами першої інстанції. Підкреслимо, що призначувані чиновники відігравали роль комунікатора з місцевою елітою та запобіжника під час загрози імперським інтересам (передусім у земельних питаннях). Водночас, не довіряючи правобережному нобілітету, Павло I реалізував схему перехресного контролю за діяльністю судових органів прикордонних губерній, створюючи для цього Волинський надвірний суд (1798–1801 рр.) з повністю призначуваним кадровим складом та інституцію фіскалів (1799 р.). Більш розважлива політика Олександра I, який залишив лише головні суди, гарантувала місцевій еліті збереження впливу в суспільно-економічному житті та вказувала на можливість подальшого інтегрування в складі імперії.

10. Простежено, що в процесі формування кадрового складу повітових судових установ верхній владі та місцевим адміністраторам доводилося діяти досить обережно; дати змогу шляхетській корпорації в імперських умовах зберегти панування, а також установити контроль за виборними посадовцями, нав'язати систему дворянських виборів і не допустити спротиву безземельної шляхти. Вчорашні незалежні суди й судді трансформувалися у виконавців розпоряджень головних судів та губернських правлінь. Спочатку посадовцями переважно були досвідчені урядники, які служили в річпосполитських судових установах, і лише в 1820-х рр. відбувся перелом, коли посади не більше одного терміну обіймали «випадкові» шляхтичі, без відповідного досвіду служби. У межах шляхетської корпорації це була повинність державної служби, адже в

разі абсентеїзму верховна влада призначала б на виборні посади приїжджих чиновників, що неодноразово пропонували місцеві адміністратори. Неоплачуваність посад, великі обсяги роботи, дисциплінування, зокрема й зі штрафами, упровадження російських указів викликали незадоволення шляхти, але станові корпоративні інтереси змушували її примирятися з таким станом справ.

Показано, що імперська політика непрямого керівництва проявлялася у формуванні кадрового складу магістратів і ратуш. Заможним купцям і міщанам дали змогу самостійно обирати керівників судових установ. Вдалим кроком можна вважати залучення юдеїв до участі в їхній роботі, що суперечило колишній річпосполитській судовій традиції, але піднімало авторитет судової установи в їхньому середовищі. Для обраних обіймання посад оцінювалося як успіх, незважаючи на формальну неоплачуваність роботи, дисциплінування з боку головних судів і губернського правління, накладення штрафів. Вдалі механізми формування кадрового складу набагато швидше, ніж шляхту, примиряли міщан із російським пануванням.

До формування кадрового складу губернських апеляційно-ревізійних головних установ держава підійшла виважено. Зацікавленість у справедливому судочинстві й утриманні авторитету мала наслідком обіймання посад заможними, кваліфікованими спеціалістами з великим досвідом роботи в попередніх судових структурах (одночасно відбувалася підготовка кандидатів на посади при справах головних судів). Запропоновані посадовці вміли знаходити спільну мову з місцевою адміністрацією та верховною владою, користуючись їхньою довірою. При цьому процес керівництва й коригування діяльності судів першої інстанції здійснювала безпосередньо місцева знать, що покладало на неї відповідальність за можливі провали. Щодо Подільського губернського апеляційного нормального суду, то до його складу входили молоді шляхтичі з повітів. При цьому основну роль відігравали обрані представники від чиновництва, які мали повну підтримку місцевої влади.

Важливим кадровим елементом головних судів були секретарі й радники з високими статусом, чинами та жалуванням. Якщо до інкорпорації секретаря призначав голова суду, той був повністю від нього залежним, то за імперського панування його схвалювало губернське правління, і він відповідав за організацію роботи. Відзначимо два етапи в їхній діяльності: спочатку це були приїжджі чиновники, частина з яких не володіла польською мовою й не знала річпосполитських законів. Згодом вони були витіснені місцевою елітою, і відтепер ці посади обіймали лояльні правобережні безземельні шляхтичі, які цінували свою посаду, обіймали її протягом тривалого часу, вибудовуючи вдалу кар'єру. Ще більш високим був статус радників, які також представляли місцеву еліту й уміло узгоджували інтереси шляхти, місцевих адміністраторів і верховної влади. Застосовуючи знання в юридичній сфері, вони відстоювали інтереси держави, передусім у вирішенні земельних питань і захисті місцевих

чиновників під час розгляду службових проступків та злочинів. Саме вдалий підбір кадрів на ці посади дав змогу зробити роботу установ ефективною.

Визначено, що для контролю за діяльністю судових структур верховна влада використовувала не лише принцип бюрократичної ієрархії, коли керівництво здійснювали вищі за рангом установи, але й вибудувала ще одну структуру з призначуваних до повітових і головних судів, магістратів і ратуш секретарів та канцелярських службовців. Залучення до статської служби безземельної шляхти, яка не могла претендувати на виборні посади, але мала необхідні освіту та статус, лояльно налаштованої, давало змогу центру зміцнити імперську присутність у регіоні. Цивільна служба була вигідна шляхті, яка, окрім кар'єри й жалування, отримувала можливість умонтуватися до нової держави, стати частиною вже імперської еліти.

11. Досліджено, що окреме місце в тогочасній судовій владі відводилося інституції адвокатури, на існування якої верховна влада повинна була заплющити очі. Діяльність адвокатів-шляхтичів, які мали необхідну юридичну кваліфікацію, давала підстави в умовах формального судочинства зробити більш кваліфікованою позицію позивача або відповідача. Для тодішнього небагатого шляхтича вибудова кар'єри адвоката видавалася прийнятною, хоча російська адміністрація постійно намагалася впорядкувати роботу «офіційних» адвокатів. Ліквідувати цей «релікт» річпосполитської судової процедури не вдалося передусім через велику затребуваність адвокатів.

12. Засвідчено, що ефективний та справедливий розгляд майнових питань судовими структурами був чи не основним запитом із боку всіх соціальних станів. Насамперед це стосувалося шляхти й містян як основних категорій власників. В умовах формального судочинства та можливості апеляції для судових органів не відігравали вирішальної ролі соціальний і матеріальний стан сторін, їхнє віросповідання чи стаття. Вирішальне значення для судів мало оформлення документів, а для соціуму – результат судочинства, який убачали в можливості з'ясування фінансових питань і збереження та охорони прав власності. За умови розвинутих товарно-грошових відносин сторони процесу отримували захист із боку судових структур. Намагаючись упорядкувати місцеве судочинство, верховна влада зобов'язала установи засвідчувати документи, гарантуючи цим самим їхню достовірність і судовий розгляд у разі порушень. Однією з тогочасних категорій власності були кріпаки. Прогнозуючи можливі порушення в царині «душеволодіння», верховна влада давала змогу звільнення за допомогою судової влади, але лише за наявності правових підстав, передусім помилкового запису до ревізьких казок. Для незадоволених рішеннями судів першої інстанції були можливими апеляції до цивільного департаменту головного суду, який здійснював перегляд рішень.

13. Установлено, що врегулювання поземельних відносин потребувало від верховної влади обережності, щоб не викликати спротиву й незадоволення шляхти. Тому держава не втручалася в партикулярні справи землевласників, хоча й вимагала сплати обов'язкових мит під час купівлі-продажу маєтків.

Наштовхнувшись на опір еліти, охочої жити за власними нормами, у рамках імперської політики відбулося помилування порушників. Підкоморські суди з їх недостатнім кадровим складом і перевантаженістю справами затягували розмежування землеволодінь, тому соціум покладав відповідальність на обраних посадовців. Традиційним було використання підкоморіїв в апеляційних процесах за межами повітів та для виконання розпоряджень місцевих адміністраторів. Лише в питаннях розмежування приватних маєтків із казенними та з пожалуваними немісцевого походження знаті влада виявляла непоступливість, вимагаючи дотримання законності. Удосконалюючи власне врядування, центр запровадив у Подільській губернії більш ефективну межову систему, службовці якої повинні були прискорено проводити межування. Звернення частини землевласників запровадити державний нагляд за діяльністю межових суддів було відкинуто через небажаність утручання в партикулярні справи шляхти. Останнє й гарантувало її лояльність. Зате обов'язковою була участь чиновників у розмежуванні казенної та пожалуваної власності. При цьому до порушників затягування процесів держава каральних санкцій не застосовувала.

14. Стверджено, що поступливість із боку влади в цивільних правовідносинах не розповсюджувалася на кримінальні справи, які держава розцінювала як порушення її основ. Основну роль у регулюванні кримінально-правових відносин відводили кримінальному департаменту, до якого в обов'язковому порядку надходили з повітових судів і магістратів на ревізію всі провадження з пропозиціями про покарання, а також цивільному губернатору, який схвалював запропоновані вироки. Усі сумніви в доведеності провини особи тлумачилися на її користь. Суб'єктами кримінально-процесуальних відносин були всі категорії вільного та кріпосного населення, включаючи юдеїв. У процесі розгляду проваджень між представниками різних станів обов'язковим було залучення депутатів або спільне засідання судів. Основні види езекуції для простолюду – тілесні покарання, рекрутська служба й заслання до Сибіру. Водночас для шляхти й духівництва тілесних ушкоджень не допускали, а вироки схвалював імператор. При цьому спостерігалася диференціація в покараннях залежно від станової належності – шляхтичі за вбивство кріпака сплачували лише штраф.

15. Визначено, що верховна влада згодна була йти на поступки елітам у судовій сфері, зберігаючи при цьому певні маркери, від яких вона не відступала. Поряд зі збереження казенної та пожалуваної власності червоною лінією став розгляд кримінальними департаментами головних судів проступків та зловживань чиновників і посадовців. Центр задекларував, що чиновники за службові порушення за наявності чітких доказів будуть відбувати покарання. Проте більшість справ для позивачів закінчувалася негативно через відсутність доказів. Водночас на кримінальні департаменти була покладена функція контролю за роботою посадовців і канцеляристів судів першої інстанції. Дисциплінування їхньої роботи здійснювалося за допомогою системи штрафів.

Останньою інстанцією для коригування проблемних питань у стосунках місцевої влади з кадровим складом судових установ був Сенат.

16. Констатуємо, що поступливість і поступовість імперської влади в судовій сфері, котрі проявлялися в уважному ставленні до судової культури місцевої еліти, забезпечили її лояльність верховній владі. Якщо річпосполитська судова система функціонувала лише для шляхти, то сконструйована центром судова влада, зберігаючи окремі елементи попередньої системи (III Литовський статут і конституції, кадровий склад і польську мову), розширила її підтримку завдяки вільному населенню й частково кріпакам.

17. Запропоноване дослідження та його висновки засвідчують, що багато питань судової влади та її впливу на суспільство правобережних губерній у дисертації поставлені та проаналізовані вперше. Уведення до наукового обігу нових архівних джерел допоможе сконцентруватися на висвітленні взаємовідносин судових установ і поліційних органів («повітовий суд – справник (нижній земський суд)», «магістрат – городничий / поліцмейстер»). Водночас чекають на свого фахівця дослідження питань ролі судової влади в житті правобережного суспільства наступного періоду – другої третини XIX ст. Як відбувалися руйнація залишків річпосполитської судової традиції та нав'язування імперських вимог? Яким став кадровий склад судових установ, чи був він представлений представниками локальної еліти, чи був приїжджим? Якою була політика верховної влади та місцевих адміністраторів у судовій сфері і яким було ставлення місцевих еліт до змін у судово-процедурних практиках? Тож сучасне дослідження історії правосуддя, передусім судової влади в житті суспільства як України, так й окремих регіонів, має великий потенціал і широке поле для наукових рефлексій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О., 2022. 580 с.

Рецензії: 1) Дегтярьов С. Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Український історичний журнал. 2022. Число 3. С. 219–223.

Білобровець О. Суспільне життя Правобережної України крізь призму системи судочинства. [рец.]: Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Інтермарум: історія, політика, культура. 2022. № 11. С. 182–200.

Статті, опубліковані у фахових виданнях України та зарубіжних виданнях, що включені до наукометричних баз:

2. Шевчук А. Формування дворянського станового суду в українських губерніях Російської імперії // Історія. Філософія. Релігієзнавство: наук. журн. 2010. № 1–2. С. 61–69.

3. Шевчук А. Судова влада в Російській імперії першої половини XIX ст.: історіографічний огляд // Волинські історичні записки. 2010. № 4. С. 69–81.

4. Шевчук А. Інтеграція інституції адвокатури Речі Посполитої до російської судової системи Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2012. № 10. С. 96–105.

5. Шевчук А. Боротьба фіскалів і влади за контроль над судовою системою Західних губерній Російської Імперії (1799 р.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 4 (24). Жовтень – грудень. С. 82–86.

6. Шевчук А. Волинський надвірний суд (1798–1801): заснування, структура та діяльність // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2018. № 28. С. 179–202.

7. Шевчук А. Кадровий склад підкоморських судів Правобережної України (1797–1832) // Інтермарум: історія, політика, культура. 2018. № 5. С. 182–200.

8. Шевчук А. Повітові межові суди Подільської губернії (1814–1840): заснування, структура, кадровий склад та соціальний портрет // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2019. № 24. С. 150–163.

9. Шевчук А. Подільський губернський апеляційний нормальний суд (1818–1840): заснування, кадровий склад і соціальний портрет // Емінак: науковий щоквартальник. 2019. № 2 (26). Квітень – червень. С. 43–55.

10. Шевчук А. Соціальний портрет підкоморія Правобережної України (1797–1832 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2019. № 27. С. 9–18.

11. Шевчук А. Соціальне значення діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1797–1831 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2019. № 30. С. 9–19.

12. Шевчук А. Юрисдикція підкоморських судів Правобережної України (1797–1832) та їх соціальне значення // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 30 (69). № 2. С. 99–110.

13. Шевчук А. Юрисдикція та соціальне значення межових судів Подільської губернії (1814–1840 рр.) // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 30 (69). № 3. С. 93–105.

14. Shevchuk A. Supreme courts of the Right-bank Ukraine (1797–1831): traditions of the Polish and Lithuanian commonwealth and imperial expertise // Інтермарум: історія, політика, культура. 2019. № 6. С. 7–30.

15. Шевчук А. Принципи діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1791–1831 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2019. № 29. С. 157–183.

16. Шевчук А. Цивільні департаменти головних судів Правобережної України (1797–1831): імперські практики у річпосполитівській судовій традиції // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2020. № 31. С. 17–29.

17. Шевчук А. Соціальне значення діяльності повітових судів Правобережної України (1797–1831 рр.) // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 31 (70). № 4. С. 108–115.

18. Шевчук А. Канцелярские служащие главных судов Правобережной Украины: принципы формирования и кадровый состав (1797–1831 гг.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2020. № 2 (30). Квітень – червень. С. 30–44.

19. Шевчук А. Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.) // Український історичний журнал. 2020. Число 4. С. 29–45.

20. Shevchuk A. Officials of the chief courts of Right-Bank Ukraine: between the imperial practices and the Polish-Lithuanian judicial tradition (1797–1831) // Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk – East European historical bulletin. 2020. № 17. P. 15–29.

21. Шевчук А. Імперське конструювання судової системи для городян Правобережної України (1797–1801 рр.) // Архіви України. 2021. Випуск 1 (№ 326): січень – березень. С. 163–183.

22. Шевчук А. Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність // Український історичний журнал. 2021. Число 4. С. 47–61.

23. Шевчук А. Радники головних судів Правобережної України: реалізатори імперських практик (1797–1831) // Evropský filozofický a historický diskurz. Praha. 2020. V. 6. Iss. 1. S. 11–18.

Публікація, яка додатково відображає результати дисертаційного дослідження:

24. Шевчук А. Створення міського станового суду в українських губерніях Російської імперії за реформою 1775 року // Волинські історичні записки. 2009. № 3. С. 27–38.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації (тези та доповіді у збірниках матеріалів наукових конференцій):

25. Шевчук А. Інтеграція річпосполитівського інституту адвокатури до російської судової системи на Волині наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. Житомир. 2011. С. 103–105.

26. Шевчук А. Російське бачення судової системи на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція. Житомир. 2012. С. 132–136.

27. Шевчук А. Мовне питання в діяльності судів Волинської губернії перехідного періоду (кінець XVIII ст.) // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. Житомир. 2013. С. 12–14.

28. Шевчук А. Залежність складу підкоморських судів Правобережної України від російської влади (1797–1831) // Матеріали X Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. Житомир. 2018. С. 10–13.

29. Шевчук А. Соціальні портрети коморника та возного підкоморського суду на Правобережній Україні (1797–1832) // Бердичівська земля як феномен європейської культури та мистецтва. Бердичів. 2019. Вип. 58. С. 519–526.

30. Шевчук А. Нотаріальна діяльність цивільних департаментів губернських головних судів Правобережної України (1797–1831 рр.) // Житомиру – 1135. Бердичів. 2019. Вип. 59. С. 401–408.

31. Шевчук А. Вінницький та Брацлавський повітові межові суди (1814–1840): проблеми формування суддівського корпусу // Вінниччина: минуле та сьогодення. Матеріали XXX Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Вінниця. 2019. С. 89–97.

32. Шевчук А. Відновлення мережі повітових судів Правобережної України в умовах імперської політики (1797–1801) // Музейна справа на Житомирщині: історія та сучасність. Житомир. 2020. Вип. 60. С. 408–419.

33. Шевчук А. Секретарі головних судів Правобережної України: між імперською політикою і прагненнями місцевої еліти (1797–1831 рр.) // Сумські історико-краєзнавчі студії. Суми. 2021. С. 235–239.

34. Шевчук А. Бюрократична структура повітових судів Правобережної України (1797–1831 рр.) // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. У 2 ч. Ч. 1. Суми. 2021. С. 214–216.

35. Шевчук А. Статус кріпаків у кримінальному судочинстві Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність. Київ. 2021. С. 49–53.

АНОТАЦІЯ

Шевчук А.В. Судова влада та суспільство Правобережної України наприкінці XVIII – першій третині XIX ст.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, м. Київ, 2022.

У роботі комплексно досліджено роль та місце судової влади в житті правобережної спільноти України, яка сформувала в складі Речі Посполитої цілісну судову мережу. У роботі представлено судження, що місцева людність, спираючись на Литовський статут і сеймові конституції, з'ясувала спірні

питання власності, залагоджувала соціальні конфлікти та встановлювала порядок співжиття в краї, примирившись із російським пануванням.

У дисертації системно висвітлено здобутки зарубіжної та вітчизняної історіографії з теми дослідження, виявлено й уведено до наукового обігу значний масив неопублікованих джерел із семи архівних установ України.

Визначено, що, захопивши правобережні території, Російська імперія отримала європейську станову судову систему з судами для шляхетства. Проте Катерина II заради підтримки інших суспільних прошарків створила суди для всіх категорій вільного населення згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Павло I заради надійнішого порозуміння верховної влади й місцевої еліти відновив окремі елементи річпосполитської судової процедури, що значно полегшувало поглинення краю й давало змогу шляхті відчувати свою значимість. Для містян було сконструйовану окрему вертикаль судової влади із залученням єврейського населення. Для контролю за судовою системою було створено губернські головні суди, Волинський надвірний суд, а також інститут фіскалів.

Досліджено, що в процесі формування кадрового складу повітових судових установ верховна влада й місцеві адміністратори дали змогу шляхетській корпорації «зберегти обличчя» перед нижчими станами. Кадровий склад посадовців формувався з маєтної локальної шляхти. Під час формування кадрового складу магістратів і ратуш заможним містянам дали змогу самостійно обирати склад судових установ. Для контролю за діяльністю судових структур верховна влада задіювала не лише принцип бюрократичної ієрархії, але й вибудувала ще одну структуру з призначуваних до судів секретарів і канцелярських службовців, як правило, вихідців із безземельної шляхти. Окреме місце в тогочасній судовій владі відводилося інституції адвокатури, що дозволяло зробити більш кваліфікованою позицію позивача або відповідача.

Зауважено, що ефективний і справедливий розгляд судами майнових справ був чи не найголовнішим запитом із боку всіх соціальних станів. При цьому для судових органів не відігравали вирішального значення соціальний і матеріальний стан сторін, їхнє віросповідання чи стать. Основним для них було правильне оформлення документів, а для суспільства – можливість з'ясування фінансових питань і збереження та охорона прав власності. Урегулювання поземельних відносин потребувало від верховної влади обережності, тому держава не втручалася в партикулярні справи землевласників. Основну роль у регулюванні кримінально-правових відносин відведено кримінальному департаменту й цивільному губернаторові. Верховна влада згодна була йти на поступки елітам у судовій сфері, але зберегла за собою розгляд кримінальними департаментами проступків і зловживань чиновників, посадовців.

Констатовано, що завдяки поступливості й поступовості влади в судовій сфері, що проявлялося в інтегруванні окремих норм судової культури місцевої еліти до російської державної системи, вдалося забезпечити лояльність

нобілітету. Якщо річпосполитська судова мережа захищала передусім інтереси шляхти, то сконструйована центром судова влада, при збереженні окремих елементів попереднього судочинства, стала диференційованою, надаючи судову підтримку як привілейованому, так і непривілейованому населенню.

Ключові слова: судова влада, суспільство, Правобережна Україна, Російська імперія, еліта, кадровий склад, судово-процедурні практики.

ABSTRACT

Shevchuk A.V. Judiciary and Society of Right-Bank Ukraine at the End of the XVIIIth – the First Third of the XIXth century. – Manuscript.

Dissertation for Doctor of Sciences Degree in History, Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2022.

This dissertation provides a comprehensive account of the function and place of the judiciary in the life of the Right-Bank community in Ukraine, which formed an integral judicial network within the Polish-Lithuanian Commonwealth. The research demonstrates that the local population adopted the Lithuanian Statute and the Sejm constitutions to clarify controversial property issues, resolve social conflicts, and establish the order of coexistence in the region, having reconciled with Russian control.

The dissertation presents a systematic overview of domestic and international historiography on the research topic, identifies and introduces into scientific circulation a significant array of unpublished sources from seven Ukrainian archive institutions.

It has been shown that by seizing the Right-Bank territories, the Russian Empire acquired a European class court system with a developed specialization of courts for the nobility. However, in need of support from other social strata, courts for all classes of the free population were established under the "Institutions for the Administration of the Provinces of the All-Russian Empire" (1775). Paul I's accession to power promoted more reliable understanding between the supreme power and the local elite by restoring some elements of the Polish-Lithuanian Commonwealth judicial procedure (county and podkomorsky courts, the Polish language, the Third Lithuanian Statute, and the Sejm constitutions), that greatly facilitated the integration of the region. Russia's flexible policy allowed the nobility to feel their importance. The main demand of the local nobility was the settlement of land relations inside the Right-Bank community. Therefore, Paul I restored podkomorsky courts to set up the borders of estates. The supreme power normally avoided interfering with the private owner's demarcation procedure, but showed firmness if the process involved the state with its estates or the Russian aristocracy. As part of the ongoing loyalty-strengthening strategy, Alexander I established a border court system at the request of the nobility of the Podolsk province. A separate vertical of judicial power was created for the townspeople involving the Jewish

population, which guaranteed the loyalty of merchants and burghers. To control the judicial system, provincial major courts were created. At the same time, not trusting the Right-Bank nobility, Paul I implemented a scheme of cross-control over the activities of the judicial authorities, creating for this purpose the Volyn court of appeal and the institution of fiscals. The more prudent policy of Alexander I, while preserving the major courts, guaranteed that the local elite would influence social and economic life.

It has been studied that the supreme authorities and local administrators had to act rather carefully when choosing the staff for county judicial institutions: to enable the nobility to "save face" in front of the lower classes under the conditions of establishing imperial domination. The staff of officials was formed from the wealthy nobility. The research has revealed that to form the staff of magistrates and town halls, wealthy merchants and burghers were allowed to independently elect the heads of judicial institutions. The balance of imperial policy was manifested in the way in which the personnel and the main courts were formed. The interest in fair legal proceedings and retention of authority resulted in the posts being held by wealthy and qualified specialists with extensive experience. To control the activities of judicial structures, the supreme power used not only the principle of bureaucratic hierarchy but also built one more structure of secretaries and clerical employees appointed to the courts, who were mostly representatives of the landless nobility. It has been determined that a special place in the judicial power of the time was assigned to the institution of advocacy, which allowed in the conditions of formal proceedings to make the position of the plaintiff or defendant more qualified.

According to the study, effective and fair consideration of property cases by the judicial structures was arguably the most important demand from all social classes. In the context of formal legal proceedings and the possibility of appeal to the judiciary, the social and material status of the parties, their religion, or gender did not play a decisive role. The judicial authorities were primarily concerned with document preparation. For society, the result of legal proceedings was of major importance, which was seen in the possibility of clarifying financial issues and preserving and protecting property rights. The settlement of land relations required flexibility from the supreme power. As a result, the status quo was maintained. The state did not interfere in the private affairs of landowners; however, when delimiting private estates with state-owned and granted for non-local nobility properties, the authorities demonstrated intransigence, demanding compliance with the rule of law. The principal function in the regulation of criminal law relations was assigned to the criminal department, to which all proceedings were necessarily submitted for audit, as well as to the civil governor, who gave the final approval to the proposed sentences. The supreme power agreed to make concessions to the elites in the judicial sphere, while retaining the consideration of misconduct and abuse of officials and executives by the criminal departments of the major courts.

It is claimed that as a result of the authorities' compliance and gradualness in the judicial sphere, which was manifested in the integration of certain norms of the local

elite's culture into the Russian state system, the loyalty of the nobility was ensured. If the Polish-Lithuanian judicial network served primarily to protect the interests of the nobility, the judiciary established by the center, while still maintaining certain elements of the previous procedure, became differentiated, providing judicial support to both the privileged and the unprivileged population.

***Keywords:** judiciary, society, Right-Bank Ukraine, the Russian Empire, elite, personnel, judicial procedures.*